

תעודה

קובץ מחקרים של בית הספר למדעי היהדות וארכאולוגיה
ע"ש חיים רוזנברג

לב-לג

מְלֵאכַת מַחְשֶׁבֶת

מחקרים במדעי היהדות מוגשים לפרופסור
בצלאל בריכוכבא

בהגיעו לגבורות

חלק א

עורכי הכרכים:

סטפני בינדר, אשבל רצון וינון שבטיאל

חברי הוועדה האקדמית של כתב העת:
דוד אסף, יורם כהן, משה מורגנשטרן, ורד נעם,
ישי רוזן-צבי, יובל רוטמן, דלית רום-שילוני

מזכיר המערכת: עומר מיכאליס

עריכת לשון (עברית): שרה פוקס
עריכת לשון (אנגלית): אליז שזר

אוניברסיטת תל אביב

תשפ"ב

תעודה

חקרי גניזת קהיר, תש"ם-1980	תעודה א
עיונים במקרא, תשמ"ב-1982	תעודה ב
מחקרים בספרות התלמוד, בלשון חז"ל ובפרשנות המקרא, תשמ"ג-1983	תעודה ג
מחקרים במדעי היהדות, תשמ"ו-1986	תעודה ד
מחקרים בעברית ובערבית, תשמ"ו-1986	תעודה ה
מחקרים בעברית ובערבית, תשמ"ח-1988	תעודה ו
מחקרים במדעי היהדות, תשנ"א-1991	תעודה ז
מחקרים ביצירתו של אברהם אבן עזרא, תשנ"ב-1992	תעודה ח
מחקרים בלשון עברית, תשנ"ה-1995	תעודה ט
מחקרים במדעי היהדות, תשנ"ה-1995	תעודה י
מחקרים במדרשי האגדה, תשנ"ו-1996	תעודה יא
התפוצה היהודית בתקופה ההלניסטית-רומית, תשנ"ז-1996	תעודה יב
אישות ומשפחה בהלכה ובמחשבת ישראל, תשנ"ז-1997	תעודה יג
מפגשים בתרבות הערבית-היהודית של ימי הביניים, תשנ"ח-1998	תעודה יד
חקר הגניזה לאחר מאה שנה, תשנ"ט-1999	תעודה טו
מחקרים במדעי היהדות, תשס"א-2001	תעודה טז-יז
מדברים עברית, תשס"ג-2002	תעודה יח
מחקרים בספרות העברית בימי הביניים ובתקופת הרנסנס, תשס"ג-2002	תעודה יט
היסטוריוסופיה ומדעי היהדות, תשס"ה-2005	תעודה כ
תעודה כא-כב חידושי זוהר – מחקרים חדשים בספרות הזוהר, תשס"ז-2007	תעודה כא-כב
קנון וכתבי קודש, תשס"ט-2009	תעודה כג
פנים וכיוונים במדעי היהדות, תשע"ב-2011	תעודה כד
בארץ ובתפוצות בימי בית שני ובתקופת המשנה, ספר זיכרון לאריה כשר, תשע"ב-2012	תעודה כה
מיתוס, ריטואל ומיסטיקה, מחקרים לכבוד פרופ' איתמר גרינולד, תשע"ד-2014	תעודה כו
חוקרים עברית מדוברת, תשע"ו-2016	תעודה כז
אסיף ליסיף, מחקרים בפולקלור ובמדעי היהדות, לכבוד פרופסור עלי יסיף, תשע"ח-2017	תעודה כח
יד משה, מחקרים בתולדות היהודים בארצות האסלאם, מוקדשים לזכרו של משה גיל, תשע"ח-2018	תעודה כט
מבנה פואטי, תהליכים קוגניטיביים ואינטואיציה ספרותית, מחקרים מוגשים לפרופסור ראובן צור, תש"ף-2020	תעודה ל
מתלמידיו של אהרן. עיונים בספרות התנאים ומקורותיה לזכרו של אהרן שמש, תשפ"א-2021	תעודה לא

בעטיפה: מטבע מימי מרד בר-כוכבא (132-136/135 לספ'). עץ תמר.

Classical Numismatic Group, Inc. <http://engcoins.com>

ISSN 0334-1364

©

כל הזכויות שמורות לאוניברסיטת תל אביב
סודר במשרד לעיצוב גרפי, אוניברסיטת תל אביב
נדפס בדפוס אליגנר

תוכן העניינים

חלק א

13	רשימת המחברים
	העורכים
17	על הקובץ
	סטפני בינדר, אשבל רצון, ינון שבטיאל
27	פרופסור בצלאל בר-כוכבא ומפעלו המדעי
27	א. קורות החיים של בצלאל בר-כוכבא
30	ב. תרומה למחקר
33	ג. רשימת פרסומים
39	ד. תקצירי הספרים שפרסם בצלאל בר-כוכבא באנגלית

היסטוריה

	1. ימי הבית השני – התקופה הנאו־בבלית והתקופה הפרסית
	רן צדוק
	על מוצא הכשדים, קשרי יהודה עם בבל וההשלכות הנובעות
55	מהממצא הרלוונטי
	אלכסנדר פאנטאלקין
	יוונים במזרח בתקופת השלטון הנאו־בבלי ועלילותיו של
73	אנטימנידאס, אחיו של אלקאיוס
	אלכסנדר רופא
95	עולמו של בעל ספר דברי הימים על פי היגדיו האנכרוניסטיים
	2. ימי הבית השני – התקופה ההלניסטית והחשמונאית
	מיכל דרורי אלמלם ודניאל שוורץ
107	'גליל הגוים' או 'גלילות פלשת' (מקבים א ה, 15)?

- דורון מנדלס
 127 רעיון מדיני הלניסטי בספר מקבים ב
- איל רגב
 137 דמותו של יהונתן המלך לאור מטבעותיו
3. ימי הבית השני – ימי הורדוס והנציבים
 יוסף גייגר
 157 הורדוס כאיש רוח יווני
- סטפני א' בינדר
 171 ניקולאוס איש דמשק: קטעים אוטוביוגרפיים
- טל אילן
 185 יוספוס כמקור לרומן בין טיטוס לברניקי
- לסטר ל' גראבה
 201 יוסף בן מתתיהו ו'עזרא ונחמיה': כיצד השתמש ההיסטוריון היהודי במקורותיו?
- זאב ספראי ורן אורטנר
 213 ביתי הוא מבצרי – לוחמה רב מפלסית ולוחמה תת-קרקעית בשטח בנוי בתקופה הרומית: המקרה של יהודה
4. לאחר החורבן – התקופה הרומית המאוחרת והתקופה הביזנטית
 מרים בן זאב הופמן
 243 טקיטוס ומקור העם היהודי
- מרב חקלאי
 259 עיון במשנה, בבא מציעא ד, א, לאור דיונים במשפט הרומי על חוזה מכירה (*emptio venditio*)
- עודד עיר-שי
 כת הנובאטיאנים, סבאטיוס – מומר יהודי ופרסביטר נובאטיאני – והוויכוח על מועד הפסחא הנוצרי: הַרְזִיָה וזהות בראי ההיסטוריוגרפיה הנוצרית במאה החמישית
- 279

ארכאולוגיה

5. ארכאולוגיה והיסטוריה – עולמות נפגשים

רוני רייך
 על משמעותה של ה'ראיה מן השתיקה' בפרשנות ממצא
 317 ארכאולוגי חסר: מקרי מבחן מירושלים

יוסף פטריך, יונתן דבור, רועי אלבג
 'עוֹרָה לָמָּה תִּישָׁן אֲדָנִי הֶקִּיצָה אֶל תּוֹנַח לְנֶצַח' (תהילים מד, כד)
 339 על מפנה המקדש, חנוכתו וזריחת החמה

עוזי ליכנר ורועי צבר
 373 הרקע להשתלטות החשמונאית על הגליל

רועי פורת, יעקב קלמן ורחל צ'אצ'י
 389 לזמן הקמתו ופעילותו של בית הכנסת בהרודיון

גיא ד' שטיבל
 'מה יש בשם?': על אוסטרקון ממצדה, שמות, כינויים וכינויים
 423 מוסוים

ינון שבטיאל
 הגליל ומרד בר-כוכבא: מבט אחר לבחינת השתתפותו של הגליל
 451 במרד לאור עדותן של מערכות המסות

אלכסנדר מלמד
 מערכות המסות בנשר-רמלה ותרומתן לחקר מערכות המסות
 489 בארץ ישראל

6. חברה וכלכלה

מאיר בר-אילן
 533 שיעורן היחסי של הנשים בחברה היהודית בעת העתיקה

יהושע שוורץ
 'וקווצותיו סדורות לו תלתלים': על שער הראש והזקן של הגבר
 553 היהודי בספרות חז"ל

- אברהם (אבי) ששון
 579 הנוטע לרבים על אם הדרך – כלכלה וחברה
- זאב ספראי
 603 כלכלת פלשתינה – בין פלשתינה הרומית לשתי
 הפלשתינות הביזנטיות
- 698 תקצירים באנגלית
- 700 רשימת המחברים באנגלית

חלק ב

- 723 רשימת המחברים

ספרות ולשון

7. קומראן וספרים חיצונים
 דבורה דימנט
 729 רעיון שתי הדרכים בטקסטים מקומראן
- כנה ורמן
 757 אחרית ימים הווה ומשיח שבא ומת
- נועם מזרחי
 799 'שירה מגויסת': למקורותיה של מגילת המלחמה ולתולדות השירה
 העברית בימי הבית השני
- יונתן אדלר
 855 מכלול שרידי התפילין ממדבר יהודה: פרסום ראשוני של פרויקט
 מחקר חדש
- אשבל רצון
 873 גאוגרפיה ותאולוגיה: צורת הארץ בספר העיריים והרקע המקראי
 שלה

8. משנה ותלמוד

- משה בר־אשר
 915 שני עניינות בדקדוק שם העצם בלשון המשנה
- דוד הנשקה
 925 קריאת התורה של יום הכיפורים במקדש: בין משנה ראשונה
 למשנה אחרונה
- דפנה ברץ
 957 מעשה 'הכוהן הצדוקי שהקטיר מבחוץ' בהשתלשלותו
- חיים מיליקובסקי
 975 ויקרא רבה פרשה כה פסקה ד ומקבילותיה: עיונים בהתהוות
 המדרש הקדום
- ציונה גרוסמרק
 993 'והיא איכא ימא דחמץ? דיקליטינוס הקוה נהרות ועשאו'
- דן יפה
 1013 *Nihil Obstat Imprimatur*: חכמי התלמוד והאוונגליונים של
 היהודים-הנוצרים – עיונים חדשים
9. תפילה ופרשנות
- יורם ארדר
 1037 דיני בכור בהמה טהורה בהלכתו של הקרא יפת בן עלי
- יהודה ליבס
 1071 ר' שלמה אלקבץ ושירו לכה דודי
- יעקב שמואל שפיגל
 1081 ר' דוד ב"ר אברהם פרווינצאלו וההקדמה שכתב לפירושו
 'חסדי אבות' על מסכת אבות
- חיים א' כהן
 1137 'פְּדָבֵר הָאֲמֹר': מסורת קריאה ודקדוק הלשון הבאים כאחד
- 1178 תקצירים באנגלית
- 1180 רשימת המחברים באנגלית

כת הנובאטיאנים, סבאטיוס – מומר יהודי ופרסביטר נובאטיאני – והוויכוח על מועד הפסחא הנוצרי: הַרְזָיָה וזהות בראי ההיסטוריוגרפיה הנוצרית במאה החמישית

עודד עיר־שי

א. תחילותיהם של הנובאטיאנים

ראשיתה של הכת הנוצרית הנובאטיאנית (Novatians), הקרויה על שם מייסדה נובאטיאנוס,¹ במהלך הרדיפות נגד הנצרות בימי הקיסר דקיוס באמצע המאה השלישית (250–253).² עילת התגבשותה של הכת נסבה סביב סוגיית היחס הכנסייתי כלפי אלו שנכשלו במבחן שבו הועמדו כנוצרים, והקריבו או ניסכו לאלים, אם בפועל – והם ה־*sacrificati*, אם למראית עין (וזכו בקבלות/הרשאות, כמי שעמדו במבחן) – והם נושאי ה־*libellatici*. אלה גם אלה כונו בשם *lapsi*. בשני המקרים מעשיהם היו בניגוד למה שהיה צפוי מהם כמאמינים. לפרשת המתח הפנימי בכנסיית רומא היו שני מסדים. האחד, עימות פוליטי אישי פנימי עם ההנהגה המקומית לאחר הסתלקותו של פאביאנוס כמרטיר; והאחר, המבע הרעיוני־הכנסייתי בדבר היחס הנאות של הכנסייה לנכשלים ברדיפות, ל־*lapsi*.

* מנחה לבצלאל בר־כוכבא, בהוקרה.

1 השם הזה של המייסד הוא זה המוכר במסורת הלטינית הנוצרית. בהיסטוריוגרפיה הכנסייתית היוונית מאז אוסביוס מקיסריה (ראו אוסביוס, היסטוריה כנסייתית, VI, 43–46, עמ' 612–628), דרך יורשיו ה'סינופטיים' מן המאה החמישית לספירה (ראו סוקרטס, היסטוריה כנסייתית, IV, 28, המצוי במוקד הערה קצרה זו), הוא מופיע כנובאטוס. אך ראו מנגד אצל בן זמנו של סוקרטס, סוזומנוס, היסטוריה כנסייתית, VI, 24, 5–9 עמ' 269–270, שם הוא מופיע כנובאטיאנוס. בשתי ההיקרויות, ובעיקר בשנייה, יש להבדילו מנובאטוס אחר, פרסביטר מצפון אפריקה שהיה אף הוא מעורב בשלביה המוקדמים של גיבוש התנועה הנובאטיאנית (ראו להלן).

2 כלל התאריכים במאמר הם לספירת הנוצרים אלא אם כן יצוין במפורש אחרת.

לאחר מותו של פאביאנוס בישוף רומא כמרטיר בראשית תקופת הרדיפות של הקיסר דקיוס, נותרה כנסיית רומא ללא הנהגה, ובשל העמדות הקוטביות שריחפו בחלל ביחס לאלו שנכשלו באמונתם, גלשה המחלוקת העקרונית בסוגיה הדיסציפלינרית לפסים פוליטיים צורמים, וכך היה המעשה. זמן מה לאחר הוצאתו להורג של פאביאנוס פעלה ההנהגה המקומית ברומא להמליך עליה את קורנליוס, שעבר את שרשרת המינויים ההיררכית הסדורה בתוככי הכנסייה ונבחר לתפקיד, על אף שנובאטיאנוס הפרסביטר המקומי, שהיה מקובל יותר על אנשי עירו בשל מעלותיו העיוניות, היה אף הוא מעוניין במשרה. הפרשה לא הסתיימה בכך, ומאורע זה הצית את האיבה. פרסביטר נוסף, הלא הוא נובאטוס מצפון אפריקה, הגיע לאיטליה בעצם אותם ימים על מנת לתמוך בעמדתו הלא מתפשרת של נובאטיאנוס. נובאטוס חָבַר לשלושה בישופים מקומיים, ויזם בתמיכתם ובתמיכת כמה מתוודים (*confessores*) מרומא את הכרתו של נובאטיאנוס לבישוף מתחרה לקורנליוס שזה אך נבחר. הצעד הבא היה הכרזה של נובאטיאנוס על פרישה מן הזרם המרכזי, בשל אותן עמדות שבהן דגלו הוא וקהילתו, עמדות שלא אפשרו מהלכי כפרה ומחילה לנכשלים. הם כינו עצמם 'טהרנים' (*Puritans, Katharoi*), הגדרה שעוד נשוב אליה). על פי עדותו של אוסביוס מקיסריה כונסה ברומא ועידה נרחבת של שישים בישופים ועוד כהנה וכהנה פרסביטרים לדון במצב שנוצר.³ המציאות החדשה שהתרקמה ברומא כפתה על קיפריאנוס בישוף קרתגו, שהיה באותה עת הדמות המובילה בכנסיית צפון אפריקה, להכריע הכרעה שבה נטה לכיוונו של קורנליוס. מהלך זה הצמיח את איבתו של נובאטיאנוס.⁴ על פי השקפתו של נובאטיאנוס אין לבן אנוש שום אפשרות ומעמד להנחיל כפרה ומחילה לאלו שכשלו. עניין זה נתון בידי האל בלבד, ומכאן שאין לקבל בחזרה לחיק הכנסייה את אלו שכשלו בעודם בחיים.⁵ הכנסייה, לדירו, צריכה להתנהל בטהרנות גמורה כקהילת ישועה, 'כמעין

3 פרקים ראשונים אלו של המאבק מסוקרים הן על ידי קיפריאנוס בשלל איגרותיו, הן על ידי אוסביוס, היסטוריה כנסייתית, VI, 43, 2. יש לציין אומנם שעם תחילת הצפתה של הדילמה הדיסציפלינרית בעצם ימי מהלך הרדיפות, דעותיהם של קיפריאנוס ושל נובאטיאנוס היו קרובות, כפי שמוכיחה איגרת 30 בקובץ איגרותיו של קיפריאנוס. היה זה דווקא נובאטיאנוס שהלך והקציץ בעמדותיו לכיוון ריגוריסטי ובלתי מתפשר.

4 איגרתו הקוצפת ובה בשעה המהוקצעת של קיפריאנוס לקורנליוס, איגרת 45 (עמ' 215-223 מאמצע שנת 251 לערך), מעידה על כעסו הרב ועל דרישתו לדחיית הפורשים. הטיעון העיקרי שהובילו קיפריאנוס ואחרים כנגד נובאטיאנוס היה שמלבד העובדה שהוא פוגע במסורת של ההסכמה האלוהית על המינוי (של קורנליוס), הוא פועל נגד האחדות הכנסייתית: *'contra catholicae unitatis'* (שם, 1, 2).

5 קיפריאנוס, בישוף קרתגו, איגרת 55, 25-26. השוו סוקרטס (שם); היסטוריה כנסייתית, IV, 28.

חבר שליחים ומרטירים'.⁶ המחלוקת שהתלקחה מיד בסמוך התפשטה, ובמהרה הקיפה את העולם הנוצרי, ונכרכו בה לא מעט מתחים אישיים ומאבקים נחרצים על מינויים (שמצויים מחוץ לעיון שלפנינו). עד מהרה התגלגלה הדילמה לצפון אפריקה, לפתחם של המתכנסים בוועידת קרתגו בשלהי מרץ 251. השאלה הייתה האם לשוב ולקבל את הנובאטיאנים לחיקה של הכנסייה או שמא לדחותם. מעורבותו הרבה של קיפריאנוס, יריבו הנחרץ של נובאטיאנוס, העבירה אפוא את הפרשה ואת השתלשלותה הראשונית אל מוקד אחר, צפון אפריקה. כללו של דבר, ההחלטה שהתקבלה בחסות האיש החזק, קיפריאנוס מקרתגו, הרחיקה את הראשונים, ה־*sacrificati*, וקבעה כי רק בעת יציאתם מן העולם אפשר לשוב ולקבלם לחיק עדת המאמינים; מנגד קירבה ההחלטה את האחרונים, ה־*libellatici*, אך הטילה עליהם חובת כפרה.⁷ עמדה קוטבית לזו הביע נובאטיאנוס שהיה באותה עת ברומא. במאבק זה, שהתנהל במשך רוב העשור השישי של המאה השלישית, עד להסתלקותם המרטירית של חלק מדרמויות המפתח בו בימי הקיסרים ולריינוס וגליאנוס,⁸ היו מעורבים במאבק – מלבד קיפריאנוס – גם קורנליוס מרומא, דיוניסיוס מאלכסנדריה ופאביוס מאנטיוכיה, ולצידם במעורבות מצומצמת יותר, פירמיליאנוס מקיסריה שבקפדוקיה ותאוקטיסטוס מקיסריה שבארץ ישראל.⁹

6 נובאטיאנוס, *De Trinitate*, 29, 26 (עמ' 72).

7 המקורות על לידתה של הכת הנובאטיאנית אינם רבים, ובייחוד אלו העוסקים ביסודות העימות הפנים נוצרי הזה. בין הגורמים שתיעדו את ההשתלשלות ההיסטורית מצוי דווקא נציגו של המחנה השני, קיפריאנוס, בישוף קרתגו באותה עת. מבחר הידיעות על כך פזור בקובץ איגרותיו. אשר להחלטות הוועידה, ראו קיפריאנוס, בישוף קרתגו, 55, 23.4, עמ' 409-416. על נובאטיאנוס והנובאטיאניזם ראו כעת בקצרה בערכו אצל, O. Nicholson (ed.), *The Oxford Dictionary of Late Antiquity*, vol. II, Oxford 2018, p. 1087. וכן בהרחבה אצל H. J. Vogt, 'Novatian', Angelo Di Berardino (ed.), *The Encyclopedia of the Early Church*, vol. II, New York 1992, pp. 603-604. ראו גם סקירתו המועילה של גרגורי, נובאטיאניזם (מאמר זה מכיל ביבליוגרפיה משנית נרחבת). על השתלשלות פעילותה של התנועה בראשיתה בצפון אפריקה, כפי שהיא משתקפת דרך מבטו של קיפריאנוס בישוף קרתגו, ראו כעת בהרחבה, A. Brent, *Cyprian and Roman Carthage*, Cambridge 2010, pp. 2-14; 130-149.

8 כגון קיפריאנוס ואולי גם נובאטיאנוס (עניין זה לא הוכרע).

9 חלקם של אלו, לפחות בחלקו, פורש בתיאורו של אוסביוס, היסטוריה כנסייתית, VI, 46-43 (שם).

ב. הנובאטיאנים: פלגנים (*schismatikoi*) או מינים (*haeretikoi*)?

ההקדמה הקצרה לעיל¹⁰ לא נועדה לעצמה אלא לשמש מצע להכנת מה שאירע במערכת היחסים בין הכנסייה הנובאטיאנית הפורשת לכנסיית הרוב האורתודוקסי, וגם בתוככי הכנסייה הנובאטיאנית גופה קצת למעלה ממאה שנה לאחר המאורעות המתוארים לעיל, ומשם ואילך עד ליבה של המאה החמישית. הדיון במאמר זה מתחקה אחר היסודות החברתיים-הפוליטיים והממשק שלהם עם הכנסייה והשלטון האימפריאלי, שבהם נעה הקהילה הנובאטיאנית בעידן הפורמטיבי של עיצוב המחיצות בין אורתודוקסיה וְהֶרְזִיָה. בפרק המעצב הזה בתולדותיה של הכנסייה נדון אך במערכי היחסים הפנימיים בין הכנסייה למאמינים שבתוכה, ונתעלם מן התהליך המקביל של מאבק הכנסייה עם אויביה מחוץ, פגאנים ויהודים. עם זאת, ניווכח שהיהודים, שהיו קרובים לכנסייה בעברם ובמקור ההשראה הטקסטואלי המשותף להם (הלא הם הכתובים), חדרו במידה רבה לליבו של המאבק הפנימי הנדון במאמר. בחיתום הדברים – וכאן טמון כמדומה חידושו העיקרי של הדיון – מכיוון שסקירתנו נסמכת במידה רבה, ולעיתים בלעדית, על ההיסטוריוגרפים הנוצרים מן המאה החמישית, הרי בירור מקומם המועצם – עד כדי הפרזה לעיתים – של הנובאטיאנים בעיצוב התמונה ההיסטורית של המאבק בין הדרך הישרה למינות בכנסייה במאה הרביעית והחמישית טעון פשר שאותו ננסה להציע.

תוצאותיו של העימות ברומא ובצפון אפריקה באמצע המאה השלישית החדירו כמעט לראשונה בתולדות הכנסייה מתחים פנימיים שלא נסבו על עקרונות מתחום האמונה אלא על ענייני הנהגה ונוהל, על אף שכבר נטען שסוגיות אלו ניצבו על הבמה הכנסייתית כבר כמה עשורים קודם לכן.¹¹ המונח החדש שהוכנס לשימוש היה סכיזמה ולא הֶרְזִיָה, הגם שחלק מן הדוברים הקדומים המעורבים וכן אלו

10 הרבה מפרקי המשנה של המתואר לעיל ופועלן של דמויות המשנה הרבות במהלך השנים הראשונות לפרוץ העימות אינם מובאים כאן בשל שוליותם לעיקר הדיון להלן.

11 הפרשה הידועה של הוויכוח על מועד הפסחא, שפרקי המשנה שלה נפרשו במהלך המחצית השנייה של המאה השנייה, ושיאה במעורבותו של ויקטור בישוף רומא, שתוארה בהרחבה בידי אוסביוס, היסטוריה כנסייתית, V, 23-25 (עמ' 488-498), לא שיקפה עדיין שבר של ממש, גם אם מקבלים כפשוטה את איגרת המחאה של אירנאוס מליון (שקטעים ממנה הוצעו על ידי אוסביוס), שקרא לויקטור מרומא לקיים 'שלום בית' (שם, 24, 13). קרוב לומר שעימות זה תואר באנכרוניסטיים מה בידי אוסביוס, שהעצים את תיאור ראשית העימות על פי מה שכבר התפתח בימיו, בראשית המאה הרביעית, והגיע לשיאו בוועידת ניקאה, עובדה המוסכמת על רוב, ואולי על כל, העוסקים בפרשה. על כך ראו אצל W. L. Petersen, 'Eusebius and the Paschal Controversy', H. A. Attridge and G. Hata (eds.), *Eusebius, Christianity and Judaism*, Detroit 1992, pp. 311-325 esp. pp. 317-325

שדיווחו על המאורעות בריחוק זמן מסוים נטו בשלב כה מוקדם זה שלא להבדיל בין המונחים.¹² כך למשל תיאר אוסביוס את נובאטיאנוס ותומכיו ככת נפרדת (*idias aireseos*) או כזרים לכנסייה (*alotriois tes ecclesias*); ועל פי דרישת קורנליוס, הבישוף הנבחר של רומא, וקיפריאנוס מקרתגו עליהם להיות מורחקים או מנוודים (*tes katholikes ekklesias ekkerukton poiesasthai*). למרות השיח הפעיל על תמונת המאבק בראשיתו, שהתערבבו בו אלו באלו המונחים הנזכרים – שבחלק מהם אף השתמשו בלשון נידוי, שביקשו להשית על הפורשים ובעלי בריתם – ועל אף החלטות הוועידה שהתכנסה ברומא, הכנסייה הנובאטיאנית לא באמת הוכרזה כבר בראשית הדרך כמינות. כנסייה זו אולי הוקעה בפועל (להוציא הכרזות מסוימות), אך למעשה לא גורשה מתוך המחנה. מעידה על כך התפשטותה הניכרת במרחבים גדולים במאות השנים הבאות, הגם שלמן המחצית השנייה של המאה הרביעית ובמאה החמישית היו גם רדיפות שיטתיות כנגד חבריה. מעניין במיוחד בהקשר הזה התיאור של אוסביוס את התפתחות העימות. לדבריו, הסכסוך החל כערעור מתנשא של נובאטיאנוס על מינויו של קורנליוס לבישוף רומא, ואילו המהלך הטורני של נובאטיאנוס נזכר רק במקום משני.¹³ גם אם חלק ממהלכיו הראשוניים של נובאטיאנוס הכילו הצדקה רעיונית בדבר הצורך להוקיע ולהרחיק את אלו שלא עמדו במבחן, הרי ניסוחם הראשוני לא נתפס בעיני מתנגדיו כמוצדק אלא כמהלך 'מפר אחדות'.¹⁴ בנקודת מוצא זו ראוי לאמץ את הצעתה החשובה של מורין טילי, שיש לנקוט מידה של זהירות לגבי הערכתו של אוסביוס את מה שאירע באותם שנים מכוננות. שיפוטיות והערכה בינאריות צריכות לעבור עידון אל מול מה שהמקורות עצמם מעניקים לנו; גישה בינארית רק מכשילה את העיון.¹⁵

- 12 אצל קיפריאנוס הדבר ניכר מאוד באיגרותיו שליוו את ההתפרצות הסכיזמטית של נובאטיאנוס, וכבר עמדו על כך חוקרים מסוימים. ברם, יש שהדגישו את הממד הרטורי בהתקפותיו, ויש אחרים שנטו לראות בדבריו עמדה אותנטית, שגם אם ביקשה ליצר שניות מסוימת בין התופעות, הרי ההדגש בדברי קיפריאנוס היה שבסופו של דבר סכיזמה מובילה בהכרח להרזיה. סקירה קצרה וממצה של העיון הזה מצויה במאמרה שנכתב לאחרונה של M. Marcos, 'The Making of Novatian Heretic and the Early Geography of Novatianism', *Studi e Materiali di Storia delle Regionali*, 85.1 (2019), pp. 77–94 at pp. 88–91
- 13 אוסביוס, ששרטט את תיאורו בהיסטוריה הכנסייתית שלו קצת למעלה מהמישים שנה לאחר התרחשות המאורעות, הרגיש כמדומה היבט זה.
- 14 על צדדיה השונים של השתלשלות המתח בכנסיית רומא ודימוייה של המחלוקת בכנסיית צפון אפריקה ראו סקירתו והממצה של היינה, הגדרת הזהות, עמ' 214–218.
- 15 M. A. Tilley, 'When Schism Becomes Heresy in Late Antiquity: Developing Doctrinal Deviance in the Wounded Body of Christ', *Journal of Early Christian Studies* 15.1 (2007), pp. 1–21 ועל העימות הקיפריאני ראו שם, עמ' 7–13.

מעמדה של הכת הנובאטיאנית במסגרת הרחבה של מבנה הכנסייה הובטח הודות לעובדה שמנגנוני הרחייה עדיין לא הופעלו, בשל העובדה הפרוזאית שבהשקפתו התאולוגית/הכריסטולוגית של מייסדה נובאטיאנוס לא דבק רכב.¹⁶ זאת ועוד,

16 כמדומה שיש לגזור כאן גזרה שווה בין הנובאטיאנים לבין קבוצות אחרות שהלכו בעקבותיהם מטעמן שלהן ובנסיבות מאוחרות יותר – וכוונתי לדונאטיסטים בצפון אפריקה, ובעיקר למלטיאנים במצרים – בעקבות הרדיפות הגדולות והאוניברסליות נגד הכנסייה בימי דיוקלטיאנוס (בין 303–311/312 לספירה). עם שוך הגזירות, סירבו המלטיאנים לאמץ מחדש לחיקה של הכנסייה מאמינים שנכשלו, בייחוד לא כאלו שהיו בעבר בעמדת הנהגה, וזאת בניגוד לדעתו של פטרוס בישוף אלכסנדריה. מהלך זה הסתמן כערעור על סמכותה של הנהגה המרכזית של הכנסייה במצרים. כנסיית המלטיאנים, שפרשה וכינתה עצמה בכינוי הטהרני 'כנסיית המרטירים', לא רק שלא דעכה אלא שהתפשטה על פני חלקים לא מבוטלים של הפרובינקיה הרומית של מצרים. אפיפניוס, בישוף סלאמיס בקפריסין, ההרזולוג הגדול של הכנסייה במאה הרביעית (ומחברו של קטלוג הֶרְזוּיּוֹת הידוע, פנאריון – תיבת התרופות נגד הֶרְזוּיּוֹת), זיכה אותה עם פרישתה, ולמרות מהלכיה המאתגרים כלפי הנהגה המרכזית, בתואר 'מפליגים' ו'מערערי האיחוד' (סכיזמטים) ולא בתואר 'הרטיקנים' (סוטים מן האמונה), ראו אפיפניוס, פנאריון, 1.1.68–4 (עמ' 140–141). עם זאת, ביחסו של אפיפניוס למלטיאנים ניכרה בכל זאת שניות; הכלה והבנה של עקרונותיהם מזה, ומזה – בחלקו השני של אותו פרק גופו – אימוץ הנרטיב של אתנסיוס, הבישוף הקנאי של אלכסנדריה, שעמד בעימות מתמשך עימם, והאשימם בשיתוף פעולה פוליטי ואנטי-סמכותני עם האריאנים, ההרטקנינים בה'א הידיעה בעיניה של הנצרות הניקאית במאה הרביעית. על שניות זו עמד לאחרונה יפה, Y. R. Kim, *Epiphanius of Cyprus: Imagining an Orthodox World*, Ann Arbor MI 2015, pp. 31–34. ללמדנו, שסכיזמה (פילוג על רקע משמעותי רגולטורי) מובילה למינות או לשיתוף פעולה עימה.

והנה, יחסו של אפיפניוס לנובאטיאנים, שהוא מכנה בשם *Katharoi* – 'הפוריטים', הטהרנים הבלתי טהורים', היה שונה מאוד בעת כתיבת החיבור (375 לערך) מאשר בעת לידתה של הכת. בפתחת הפרק המוקדש להם, פרק 59 בחיבור הפנאריון, מכנה אותם אפיפניוס בשם הרטיקנים. הֶרְזוּיּוֹת שלהם מתוארת כעיקרון אמוני שאי אפשר לקבלו, היינו, שלילת התשובה ותהליכי הכפרה והמחילה (כלל הרברים המכונסים תחת המונח *metanoia*) של הכנסייה למי שנכשלו לאחר טבילתם באפוסטסיה, מתוך ההנחה העקרונית שאין מקום לסקרמנט החוזר של טבילה. הרעיון שנבט לכאורה אצל נובאטיאנוס (בעקבות רדיפות הקיסר דקיוס באמצע המאה השלישית) וביטא הליך נוהלי שמשמעותו עמידה על טהרנות ו'נקיות המחנה', עטה ברבות הימים, כך נראה, לבוש רעיוני מופלג שכנגדו יצא אפיפניוס. ואם כן, ההקבלה שביקשנו לגזור בראשית הדברים בין המלטיאנים לנובאטיאנים כבר לא הולמת, כנראה. גישה חדשה ומרעננת מאוד לטקסונומיה של ההרזולוגיה שעוצבה בחיבוריו של אפיפניוס מסלאמיס, פנאריון וגם *De Fide* נוגעת לתפיסתו האנתרופולוגית את רעיון הֶרְזוּיּוֹת, צמיחתו, נוכחותו והתפשטותו. ראו T. S. Berzon, 'Known Knowns and Known Unknowns: Epiphanius of Salamis and the Limits of Heresiology', *Harvard Theological Review* 109.1 (2015), pp. 75–101

במובנים מסוימים, כפי שנטען לאחרונה, הקדימה השקפה זו את זמנה. יש חוקרים הסבורים כי ניסוחיו של נובאטיאנוס בחיבורו על השילוש (*De Trinitate*) על אודות תמונת מרכיבי האלוהות, ובייחוד באשר למעמד הלוגוס/הבן ולאיקנרנציה שלו, שוקעו ביצירותיהם של גדולי אבות הכנסייה מן הזרם האורתודוקסי המרכזי.¹⁷ ולא זו בלבד אלא שהתנועה הנובאטיאנית הצטרפה לחתימה על ה'אני מאמין' שנוסח בוועידת ניקאה.¹⁸ נושא יצירתו התאולוגית של נובאטיאנוס זקק ככל זאת הבהרה מסוימת, שכן יש לו השלכה על דימויו של האיש, בעיקר זה המאוחר יותר. חיבורו העיקרי של נובאטיאנוס הנזכר לעיל, על השילוש, אומנם יוחס לו (כעולה מרשימתו הקטלוגית של היירונימוס),¹⁹ ובכל זאת סופח במסורת הספרותית אל בין חיבוריהם של טרטוליאנוס (ואף קיפריאנוס), ובכך התקבע מעמדו ומעמד מחברו כמחבר וכחיבור ראויים.²⁰

- 17 הדבר עולה בכיורר מעינו של J. L. Papandrea, *Novatian of Rome and the Culmination of Pre-Nicene Orthodoxy* [Princeton Theological Monograph Series, 173], Eugene OR 2011. עוד על תפיסת האלוהות הנוצרית של נובאטיאנוס, ועל חשיבותה והשפעתה במרחב הדין הכריסטולוגי המאוחר יותר, ראו אצל L. Ayres, *Nicaea and its Legacy: An Approach to Fourth-Century Trinitarian Theology*, New York 2006, pp. 70–75; 259
- 18 הנובאטיאנים חתמו על הקאנון השמיני של ועידת ניקאה, שעל פיו ההחלטות והדוקטרינות של הוועידה מקובלות עליהם; ראו סוקרטס, היסטוריה כנסייתית, I, 10, בשמו של אוקסנון מלווהו של אקסיוס. ראו גם הערתו של מראבל, ראו סוקרטס מקונסטנטינופול, למהדורת הטקסט והתרגום לצרפתית, עמ' 142 הערה 2.
- 19 ראו היירונימוס על האנשים המפורסמים, 70 (*De viris illustribus*), היירונימוס מתאר את החיבור כתקציר (*epitome*) של תורת טרטוליאנוס. על היכרותו העמוקה של היירונימוס עם 'ארון הספרים הנוצרי הליטיני' ועל פתיחותו כלפי מי שכבר נחשבו בעת כתיבת החיבור כהרטיקנים (כגון נובאטיאנוס ודומיו), ראו אצל M. Hale Williams, *The Monk and the Book: Jerome and the Making of Christian Scholarship*, Chicago 2006, pp. 159–160; 35. לאחרונה העלתה אירן סן-פייטרו את ההשערה שמגמתו של היירונימוס בחיבור זה הייתה, בין השאר, הענקת 'הביבליטציה' לדמויות מקרב אבות הכנסייה (כגון טרטוליאנוס, שלקראת סוף ימיו הפך למונטניסט), שנחשדו בחייהן במינות, באמצעות יצירת רשתות מסורת אינטלקטואליות שדמויות אלה השתייכו אליהן. כך הועמד טרטוליאנוס בזיקה לקיפריאנוס, ובה בשעה הועמד בזיקה לדמויות קנאיות, גם אם אנטי-מסדיות, כנובאטיאנוס מרומא. ראו מאמרה I. San Pietro 'The Making of a Christian Intellectual Tradition in Jerome's *De viris illustribus*', *Memoires of the American Academy in Rome* 62 (2017), pp. 231–260, ושם, בייחוד עמ' 248–249.
- 20 על פי שלשלת המסירה במאגר כתבי היד של כמה מן החיבורים, יוחסו חלק מחיבוריו של נובאטיאנוס לטרטוליאנוס וקיפריאנוס; ראו בקצרה בפרק על נובאטיאנוס באתנולוגיה המפורטת, קווסטן, פטרולוגיה, עמ' 217–226.

עם זאת, במהלך מאה ויותר השנים הראשונות שעברו מגיבושם הראשוני של הנובאטיאנים איננו שומעים עליהם אלא זעיר פה זעיר שם, והכלתם הייתה לעניין שבשגרה.²¹ קרוב להניח שאת מקומם בשיח הציבורי הכנסייתי יש לזקוף לאי תיוגם כהרטיקנים, אך בה בשעה גם לעלייתן של קבוצות שדמו להם במידה לא מבוטלת, אך היו צעירות יותר, עכשוויות יותר, ומיליטנטיות מהם, כגון המלטיאנים במצרים והדונאטיסטים בצפון אפריקה.²² היסוד הרעיוני המשותף לתנועות הללו, יש לזכור, ליווה כל העת את העולם הנוצרי המתפתח, שעבר תמורות חשובות במעבר מן המאה השלישית לרביעית לצד מיסוד פנימי ומאבק עם ההרזיה, ושותפות עם האימפריה.

21 יש לשרטט את תמונת היחס אל הנובאטיאנים עד למחצית השנייה של המאה הרביעית באופן ממוקד יותר. בסמוך לפני או תוך כדי או מיד לאחר ועידת ניקאה (העיתוי מצוי בוויכוח) ביקש קונסטנטינוס להגיע לאחדות דעים מלאה בכנסייה, כך בסוגיית מועד הפסחא וכך גם בעניינין של הכיתות הפורשות. בחתירתו לתבנית אחידה כזאת פרסם צו שאסר על התכנסותן של קבוצות שונות, ביניהן גם הנובאטיאנים, ועל חובתן לעביר את מקומות הכינוס שלהן לידי הזרם המרכזי האורתודוקסי שהלך והתגבש בכנסייה. הצו שכלל את ה־*haeretici atque schismatici* פורסם בקודקס תאודוסיאנוס 1.5.61, אולם לשון הצו במילואו, שניסוחה היה משתלח ועוין, הובאה בחיבור השבח וההיסטוריוגרפיה של אוסביוס, חיי קונסטנטינוס, III, 64–65. והנה, בעוד אוסביוס מציב את הנובאטיאנים בראש רשימת הקבוצות הללו, הרי מיד בסמוך לכך הוצאו הנובאטיאנים מן הרשימה, בעקבות חתימתם על הצהרת האמונה של ניקאה, וניתן להם, ולהם בלבד, בחוק מאת קונסטנטינוס (קודקס תאודוסיאנוס 16 [25 בספטמבר 326] חופש התאגדות והתכנסות במקומותיהם (כנסייתיהם ובתי הקברות שלהם – *Itaque ecclesiae suae domos et loca sepulcris – apta sine inquietudine eos firmitur possidere praecepimus...*); כל זה כמדומה עד לשלב מאוחר יותר, כבר באמצע המאה הרביעית, אז היחס אליהם נעשה עוין (ועל כך עוד להלן). רגליים לדבר שאוסביוס בעוינותו הרבה והמתמשכת לנובאטיאנים הוא שהעמידם בראש הרשימה בחיבורו חיי קונסטנטינוס, והוא, כך נראה לי, גם צייר את ימי ראשיתה של התנועה בימי נובאטיאנוס וקפריאנוס באמצע המאה השלישית ציור אנאכרוניסטי מה, ועוין במיוחד. על הצו הקונסטנטיני כפי שהוא מופיע בחיי קונסטנטינוס ועל עיתויו, ראו בדיונם של קמרון והול, אוסביוס, עמ' 151–153 (טקסט), 306–308 (הערות). על מנגנון החקיקה האימפריאלי כנגד ההרזיות, ועל עקרונותיו ועיצובו מימי קונסטנטינוס ואילך, ראו K. L. Noethlichs, 'Revolution from the Top? "Orthodoxy" and Persecution of Heretics in Imperial Legislation from Constantine to Justinian', C. Ando and J. Rüpke (eds.), *Religion and Law in Classical and Christian Rome*, Stuttgart 2006, pp. 115–125 [= Potsdamer Alttertumswissenschaftliche Beiträge, Bd. 15], at pp. 118–121

22 מקצת דברים על הזיקות הצולבות בין הקבוצות השונות, המונטיסטים, הנובאטיאנים (המלטיאנים) והדונאטיסטים הוציעה כבר Ch. Trevett, *Montanism: Gender, Authority and the New Prophecy*, Cambridge 1996, pp. 219–221

מה שנראה כמניע העיקרי של נובאטיאנוס, או שמא זהו רק אחד מן המניעים לגישה הטהרנית נעדרת הפשרות שתבע נובאטיאנוס מן המאמינים בכנסייה ומהנהגתה, נגע לראייתו את הכנסייה כגוף. השאלה הייתה האם יש לראות את גוף הכנסייה כמשתקף בהנהגה הממונה כראוי, ובהשראתה ובתכתיביה, כתפיסת קיפריאנוס (היינו, בציר אנכי מלמעלה למטה), או שמא, כפי שטען נובאטיאנוס, יש להעניק מקום מרכזי לגוף של קהילת המאמינים ולמה שהוא משקף (בציר הופכי, מלמטה למעלה).²³ מנקודת מבטו של נובאטיאנוס הטהרה והצניעות באו לביטוי בחיי קהל המאמינים בראשית התהוותה של הכנסייה, כפי שעולה מחיבורי הבשורה, וזהו דגם ההתנהגות הקולקטיבית שעל קהל המאמינים בדורו לאמץ.²⁴

ענייננו בתנועה זו ובאחד מסעיפיה (ראו להלן) נודד מעתה מאמצע המאה השלישית לאמצעה ולמחציתה השנייה של המאה הרביעית, לימי הקיסרים קונסטנטיוס השני ויוליאנוס ולאחריהם ואלאנס, שבמהלכם אנו נתקלים בהוויית החדשה של התנועה, שכבר התמסדה ובמידה רבה התקבלה, ובסוגיות חדשות במרחב הציבורי, שלראשונה התערבה בהן וניצבה במרכזן. מאותה עת לא שפר על כנסייה זו גורלה, אם כי אין להצביע על רצף של מעשי איבה אוניברסליים כלפי חברה, וכשהיו רדיפות, הן היו בעיקרם מקומיות. כך למשל, נרדפו הנובאטיאנים שפעלו בקונסטנטינופוליס באופן רצחני וגורף בידי מקדוניוס הבישוף האריאני, בהסכמה שבשתיקה אם לא תחת חסותו הגלויה של הקיסר קונסטנטיוס השני שנטה למינות האריאנית. כעבור כמה שנים היה זה הקיסר יוליאנוס, שבמסגרת מדיניותו הכוללת לשיבוש המערך הממסדי הפנימי בכנסייה בין האורתודוקסיה וההרזיה, השיכם על

23 ראו בהרחבה H. J. Vogt, *Coetus Sanctorum: der Kirchenbegriff des Novatian und die Geschichte seiner Sonderkirche*, Bonn 1968; וכן כעת היינה, הגדרת הזהות, עמ' 216. בעניין זה דומני, השתוו קיפריאנוס ואוסביוס. שכן אוסביוס אף הוא תלה את תפיסתו האקסילולוגית ב'שלשלת ההנהגה (diadochas) האמונה על העברת "מסורת האמת" (alethes logos); כמוצע במבוא להיסטוריה הכנסייתית שלו, בתחילת הפרולוג לחיבור. בעיני אוסביוס המאבק בהרזיות הוא המרכיב העיקרי במתווה ההיסטוריה שלו על דרך התגבשותה של הכנסייה מימי האפוסטולים ועד זמנו; שושלת המנהיגים היא אף המגן העיקרי על חוסנה של הכנסייה ועל מאמיניה. ראו מאמיניה. É. Junod, 'Les hérétiques et l'hérésie dans le "programme" de l'Histoire ecclésiastique d'Eusèbe de Césarée', *Rivista di storia del cristianesimo* 6.2 (2009), pp. 417–434. בקירוב לכך וכאימוץ המתווה שיצר הגסיפוס (מאה שנייה) בדבר החומה שהנהגה מעמידה בפני המסורות הזרות וההרזיות, ראו אצל E. Prinzivalli, 'Le genre historiographique de l'Histoire ecclésiastique', S. Morlet and L. Perrone (eds.), *Eusèbe de Césarée: Histoire Ecclésiastique – Commentaire*, Tome I: Études d'introduction, Paris 2012, pp. 110–111. 24 נובאטיאנוס, בשבח הצניעות, 2–3 (עמ' 114–116).

כנס. הנובטיאנים שבו ונרדפו במשך זמן קצר בידי הקיסר ואלאנס, והוא לאחר זמן חזר בו מסגירת כנסייתיהם ומגירושו של מנהיגם, אגליוס.²⁵ אפשר לשרטט את ההיסטוריה הנובאטיאנית על תהפוכותיה בתקופה הזאת שרטוט ממוקד בעיקר באמצעות הסתכלות כמה שאירע במרכזים הגדולים, כגון רומא, אלכסנדריה וכמובן קונסטנטינופוליס, דרך מבטם הנוקב של ממשכי מפעלו ההיסטוריוגרפי הגדול של אוסביוס מקיסריה. ההיסטוריונים הקונסטנטינופוליאנים סוקרטס, ובן תקופתו סוזומנוס, שאת חיבוריהם כתבו בעשור הרביעי והחמישי של המאה החמישית, עקבו מקרוב אחר תולדותיה של התנועה הנובאטיאנית ואחר התהפוכות הפנימיות שעברה בעשורים שקדמו לכתיבתם. אכן, תקופה זו התאפיינה בדחיקתם האיטית והשיטתית של חבריה לקרן זוית במקומות מסוימים, ואף הובילה לרדיפות גדולות והולכות כלפיהם, ובמהלך העשורים הראשונים של המאה החמישית – גם לנידוים ולגירושם מן המרחב הציבורי ולסגירת כנסייתיהם.²⁶ בעשור השלישי למאה החמישית, וביתר דיוק ב־30 במאי שנת 428 זכו הנובאטיאנים

25 מקדוניוס מונה לבישוף קונסטנטינופוליס בסמוך לגירושו של פאולוס, הבישוף המקומי, שסר חינו בעיני תומך האריאנים, קונסטנטיוס השני. פאולוס נרצח במקום גלותו בארמניה. זהו אחד המקרים הראשונים והחמורים של איבה בין סיעתית בכנסייה שהירדרר לרצח. פרשה סבוכה זו נדונה הרבה לא רק בשל עצמה אלא גם בשל סדרי הזמנים המעוותים שנבעו מן המקורות השונים. בעניין זה ראו בעיקר T. D. Barnes, *Athanasius and Constantine: Theology and Politics in the Constantinian Empire*, Cambridge MA, 1993, pp. 212–217, שהצליח לקבע את סדרם של המאורעות. והנה, אותו מקדוניוס, לאחר שנתמנה בחסות הקיסר, החל במהלך העשור השישי של המאה הרביעית לרדוף את הקהילה הנובאטיאנית. רקעה של הרדיפה לא נגע בייחוד לנובאטיאנים. הנובאטיאנים נרדפו, כך העיד סוקרטס, מפני שהשתייכו למחנה האורתודוקסי והתנגדו למחנה שתמך במקדוניוס (ובקיסר). על חלקו של הקיסר במסע ההרג והחורבן של מקדוניוס ראו לאחרונה, E. Manders, 'Macedonius, Constantius and the Changing Dynamics of Power', C. A. Cvetkovic and P. Gemeindhardt (eds.), *Episcopal Networks in Late Antiquity: Connection and Communication across Boundaries*, Berlin 2019, pp. 249–265. אכן, סיקור רדיפתם הוא נרחב ביותר אצל סוקרטס וסוזומנוס, אך ספק אם היינו יודעים על פרטי המאבק בין פאולוס וסיעתו לזו של מקדוניוס אלמלא מה שהותיר לנו ההיסטוריוגרף הנוצרי סוקרטס, אשר הוא עצמו נסמך על מקורות קודמים. מקורו העיקרי לפרשה זו היה ככל הנראה מקור נובאטיאני, ועל כך בהרחבה במאמר הקלאסי: W. Telfer, 'Paul of Constantinople', *Harvard Theological Review* 43.1 (1950), pp. 30–92. בעמ' 42–45 דן טלפר בנוכחותם של המקורות הנובאטיאנים בשחזורו של סוקרטס. עוד על מרכזיותו של סוקרטס סכולסטיקוס בסיקור הפרק הנובאטיאני בתולדות הכנסייה ועל מקורותיו, ראו דברינו להלן.

26 קירילוס מאלכסנדריה (על כך להלן, על יד הערה 29), ליאו מרומא, איגרות, איגרת, 12.

הסבאטיאנים (עליהם ראו בהמשך) להקלה רבה ביותר. הם עדיין הוגדרו מינים (haereticis), אך הקיסרים תאודוסיוס השני ונלנטיניאנוס השלישי קבעו בחוק כי יותר להם להחזיק במקומות פולחנם הקיימים, אך ייאסר עליהם לבנות מקומות פולחן חדשים. אף כאן, כמו בחקיקה הקונסטנטינית (כמאה שנה קודם לכן, ראו לעיל), הייתה החרגה שלהם מחוק קודם מה-9 באפריל 423, וקשה שלא לראות את הרמיון לחוק שנחקק באותה שנה העוסק ביהודים ובמקומות פולחנם.²⁷ נראה אפוא שגורלם של הנובאטיאנים במהלך המאה הרביעית ובראשית המאה החמישית היטלטל בין הכלה חלקית לדחייה מוחלטת. שניות זו טעונה הסבר, ולכך אנו באים עתה.

ג. הנובאטיאנים ומועד הפסחא²⁸

נראה שדחיקת רגליהם ורדיפתם של הנובאטיאנים לא נולדו אך משינויי האקלים הפוליטי בתוככי הכנסייה או מצרכיהם, מאווייהם, או קנאותם של בישופים מסוימים כמדקדונים מקונסטנטינופוליס ולימים קירילוס מאלכסנדריה, שראו בהם איום על המרחב הכנסייתי שביקשו ליצור.²⁹ הנובאטיאנים הביאו זאת על עצמם בשל מהלכיהם החדשים, שבאו לערער על הסדר הפנימי הרגולטורי והליטורגי המוסכם והמאחד בזמן מן הזמנים לאחר ועידת ניקאה; מהלכיהם היו בעניינים הכרוכים בלוח השנה הכנסייתי, מועד חגיגת הפסחא הנוצרי. זאת לדעת, אחד מהשיגיה ההצהרתיים של ועידת ניקאה, במעורבותו אם לא בכפייתו של קונסטנטינוס הגדול,

27 קודקס תאודוסיאנוס 5.16.65. החוק משנת 423, שבמסגרתו הושוו הנובאטיאנים והסבאטיאנים לאריאנים ולמיניכאים שעמדו בראש רשימת הֶרֶזִיּוֹת איכות הכנסייה, מצוי בקודקס תאודוסיאנוס 5.16.59. על סוגיית הֶרֶזִיּוֹת בקודקס התאודוסיאני ראו כעת, R. Flower, “The Insanity of the Heretics must be Restrained”: Heresiology in the *Theodosian Code*, Ch. Kelly (ed.), *Theodosius II: Rethinking the Roman Empire in Late Antiquity*, Cambridge 2013, pp. 172–194, at pp. 185–190

28 אני מבקש להדגיש כי הדיון במאמר זה בסוגיות הלוח הנוצרי והפסחא אינו נוגע לשאלות חישובי הלוח אלא רק למנהגי הקהילות ולנצרך לעיון המרכזי בשאלות החברתיות-הפוליטיות של התנהלות הקהילה הנובאטיאנית.

29 עם התמנותו לכישוף אלכסנדריה בשנת 412 פתח קירילוס ברדיפת הנובאטיאנים, שהגיעה לשיאה בגירושם מן המרחב העירוני. S. Wessel, *Cyril of Alexandria and the Nestorian Controversy: The Making of a Saint and of a Heretic*, Oxford 2004, pp. 19–22. לדעתה של וסל, רדיפתו של קירילוס את הנובאטיאנים, שנגדה את מדיניות תאופילוס – דודו וקודמו בבישופות – שראה בהם תומכי החלטות ניקאה לכל דבר ועניין, נסמכה על אישיותו הבוטה והקנאית של קירילוס, שרצה שליטה וסמכות וחשש מכוחה של הקבוצה הזאת, שלדעתו חתרה תחת שליטתו באמצעות העמדה המוסרית הנעלה של הנהגתה ומאמיניה. וראו עוד בהרחבה, להלן הערה 71.

הייתה ההחלטה לקיים את הפסח הנוצרי במועד מוסכם ואחיד על כלל הכנסיות. מרכיב מרכזי בהחלטה הזאת היה להיפרד לחלוטין מן התלות שהתקיימה אז במקצת מן הקהילות בתאריך שבו חגגו היהודים את מועד הפסח. החלטות ועידת ניקאה בעניין זה הגיעו אלינו באיחור באמצעות ההיסטוריוגרף הנוצרי סוקרטס ובאמצעות איגרת נלווית של הקיסר קונסטנטינוס שהשתמרה ב'חיי קונסטנטינוס'³⁰. החלטות הוועידה גופה היו מאוד כלליות ולא ציינו קבוצות או קהילות מסוימות החורגות מן הכללים הללו. ההחלטה קראה ל'אחים במזרח' (והכוונה הברורה הייתה לכנסיות בסוריה, בארץ ישראל ובמסופוטמיה) לקיים את מועד החג שלא בזיקה כלשהי למועד החג אצל היהודים. ביחוד יש לציין כי לא נקבעו כללים כלשהם לקביעת מועד הפסח עצמו. במרכזה של איגרת קונסטנטינוס, ששוגרה אל הכנסיות לאחר הוועידה, ניצבו המוקדים הבאים: התנצחות פולמוסית רעיונית חריפה עם היהודים ('רוצחי האל') ועם מועד הפסח שלהם, לצד הדגשת העובדה שהיהודים עצמם אינם מקיימים במקומותיהם השונים אחידות בחישוב מועד הפסח, ואין זה מתקבל על הדעת שהנוצרים יהיו תלויים במנהגם ויאבדו את האחידות. היעדר האחידות בקרב היהודים הודגם על ידי הקיסר בכך שהם יכולים להימצא במצב שבו חג פסח יחול פעמיים במחזור של שנה אחת. לדעת סשה שטרן, קונסטנטינוס לא התכוון לרמוז לעיקרון של היצמדות למועד האביב ליום השוויון – (Vernal Equinox), שלדעתו ולדעת אחרים עדיין לא התקבע בחישובי הפסח במערב. מכיוון שהקיסר מזכיר גם את כנסיות המערב כקבוצה מובחנת השותפה לתביעת האחידות, הרי עיקרון זה לא עמד לפניו. על האמור יש להוסיף כי לפרשה הזאת נוסף גם מתח בין יום הקרבת הקורבן, ארבעה-עשר בניסן, שהיה גם יום הסבל/הצליבה (*Passio*), לבין יום התחייה (*Resurrectio*) שנתקבע כיום ראשון בשבוע.

אך חשוב מכך לענייננו, בשני המקורות הנזכרים – ובייחוד באיגרת, כפי שציין שוב שטרן, ובצדק – נקבע העיקרון כי מועד הפסח האחיד צריך להיחשב כיסוד מוסד, וכי כל חריגה ממנו היא מהלך המפלג את הכנסייה. הייתה בקביעה זו, בוודאי בניסוחה על ידי אוסביוס, משום שיפוטיות לגבי העבר שבו נוצרו כבר מנהגים שונים, אך בה בשעה הייתה בה משום אזהרה ברורה לגבי העתיד; מציאות מפלגת, שאכן התעצמה בעשורים הבאים וכשל האווירה שנוצרה בוועידת ניקאה, החלה להיות מתויגת ככזו שיש בנהייה אחריה משום חציית הגבול בין הסכיזמה (פלגנות) להרזיה. לענייננו, לפחות ביחס למושא העיון שלנו, הנובאטיאנים, נמצא

30 שחיבר אוסביוס מקיסריה לפני מותו ב-339. סוקרטס, היסטוריה כנסייתית, I, 9, 32-46 (עמ' 34-37); אוסביוס, חיי קונסטנטינוס, III, 16-20, ראו קמרון והול, אוסביוס, עמ' 127-130 (טקסט), 267-272 (הערות).

שבעוד הנובאטיאנים הוזכרו בהקשר אחר בהסכמות הוועידה (ראו לעיל), הם עדיין לא תויגו, לא הם ולא אחרים, כגורם מפלג בהקשר למועד הפסחא.³¹ והנה, כל המאמצים הניכרים להשגת האחדות הכנסייתית הפרקטית-הליטורגית לגבי מועד הפסחא – כמו למשל, הביטויים הראשוניים להסכמה, לאחר ועידת ניקאה, בין הכנסיות המנהיגות, אלכסנדריה ורומא, על עיצוב לוח שנה קרוב עד משותף – התנפצו למרבה הפרדוקס בעקבות מאבק על האמונה, והפילוג שבא בעקבותיו שהתרחש במהלך ועידת סרדיקה ב-343. הפילוג בענייני האמונה הוביל במקביל להתרחקות רבה גם בפרקטיקה של קביעת מועד הפסחא וחגיגתו. דומה שהפילוג, שבעבר נעשו מאמצים ניכרים להכלתו, הפך באחת לדגל של הֶרֶזִיָה חריפה.³²

31 ראו הריון המפורט מאוד (כולל טבלאות חישוב המועדים בעיני הקבוצות השונות) בהשראת ובעקבות החלטות הוועידה, שמראה כי סוגיה זו כבר החלה להידון החל מוועידת ארל (Arles) שקרמה לוועידת ניקאה בקצת למעלה מעשור, אצל M. Leibowicz, 'Des tables pascales aux tables astronomiques et retour: Formation et reception du comput patristique', *Methodos* 6 (2006), pp. 1–67, ביחוד עמ' 30 ואילך. סיכום מדויק ומקוצר יותר אצל שטרן, 'לוחות שנה, עמ' 395–402. נדמה כי אפשר, בזהירות הנדרשת, להסתייג מקביעתו של שטרן בדבר שתיקתו של הקיסר בעניין יום השוויון והחובה לחגוג את הפסחא אחריו (בעוד היהודים אינם מקפידים על כך), בשל שני טעמים עיקריים. עניין יום השוויון והשימוש הראשוני בו בחישובי מחזור הפסחא היה כבר ידוע למדי למן השליש האחרון של המאה השלישית, למצער במזרח. השתמשו בו אנטוליוס מאלכסנדריה ולימים בישוף לאודיקאה בלוח בן 19 השנים שחיבר, ואליו מתייחס גם אוסביוס, היסטוריה כנסייתית, VII, 32, 14–19 (עמ' 722–726). ברקע חישובי מציין אנטוליוס גם את מחויבותם של היהודים למועד האביב. אשר על כן, קרוב יותר בעיני להניח, כי בהיעדר הסכמה מלאה לשימוש במרכיב זה (ואכן במערב הוא מתקבע רק כמה עשורים מאוחר יותר), אך מתוך ידיעה או לימוד חשיבות העניין, ביקש גם הקיסר באופן ראשוני ומעורפל מה להצביע על חשיבותו של מועד זה ועל היהודים שאינם נוהגים על פיו (למרות שלפי הבנתו של אנטוליוס הם מחויבים אליו, על פי פילון ויוספוס, ועל כן אין לסמוך עליהם), וזהו תורף רמיזתו של הקיסר. על אנטוליוס וחישוביו ועל מקומם בעיצוב מחזור הלוח השנתי של הפסחא, ראו בהרחבה מוסהאמר, פסחא, עמ' 135–161. דיון נרחב ביותר בחיבורו של אנטוליוס נמצא בספרם של D. P. McCarthy and A. Breen, *The Ante-Nicene Christian Pasch De ratione paschali: The Paschal tract of Anatolius, bishop of Laodicea*, Dublin 2003, pp. 15–24; 44–125 (text, translation and notes). ועוד, ספק בעיני אם קונסטנטינוס הכיר מקרוב את המועדים השונים שנהגו בקרב היהודים בשל השיטות השונות של חישוביהם ובשל העובדה שבאותה עת ממש התקיים תהליך של מעבר משימוש בראייה למציאות של לוח מקובע על פי כללים.

32 שטרן, 'לוחות שנה, עמ' 402–411. גם במזרח הסורי, אזור שסומן כמרחב שבו הקרבה והזיקה למועד הפסח היהודי היו חלק בלתי נפרד מעולמן של הקהילות הנוצריות, נעשה מאמץ ניכר, פולמוסי ועז להרחיק אותן קהילות מאותו קשר מתמשך. מי שהיה מעורב בכך היה

עם זאת, קודם שאנו באים לדון במהלכיהם המפלגים של הנובאטיאנים בסוגיה זו, עלינו לדון בזיקתם של הנובאטיאנים כקהילה לעניין הוויכוח על מועד הפסחא. כמדומני, היבט זה בחייהם ובמנהגיהם של הנובאטיאנים לא זכה עד כה לדיון. אכן עיון בשורשיה של התנועה חושף רק רמזים עמומים לעיסוק בסוגיית קביעת מועד הפסחא. ראשית, יש לציין כי בסביבתה הקרובה ובקרב אלו שבאו איתה במגע, כדיוניסיוס מאלכסנדריה, מצוי עיסוק בהיבט זה שבמסגרתו נוצר מחזור הפסחא של שמונה השנים.³³ בנוסף לכך, טקסט אחר בדבר חישוב מועד הפסחא (*De pascha computus*), שנכתב בשנת 243 כחיבור תגובה לחיבור של היפוליטוס מרומא, ואשר חובר ככל הנראה בצפון אפריקה, יוחס בטעות לקיפריאנוס.³⁴ ניסיונותיהם של חוקרים לזהות את מחברו או מחבריו עם נובאטיאנים מצפון אפריקה נדחו לאחרונה באופן משכנע.³⁵ נותרה על פניה רק העדות של היירונימוס בספרו *De viris illustribus*, כי נובאטיאנוס עצמו חיבר ספר על הפסחא. לעדות זו אין תמיכה ממקור אחר, והחיבור גופו או אף חלקים או מסורות ממנו כלל לא הגיעו לידינו,

אב הכנסייה מנציבין, אפרם הסורי, שבהמנון ה"ט שלו על מצת היהודים (unleavened bread), שנכתב ככל הנראה בעקבות ועידת אנטיוכיה (341), ובמהלך העשורים שבהם שירת בכנסיית העיר (340–360 לערך) עולות רמיוזות שאפשר להקבילן לדברי הפולמוס של קונסטנטינוס כנגד היהודים וחג הפסח שלהם. על ההמנון ומשמעותו ראו, Ch. Shepardson, *Anti-Judaism and Christian Orthodoxy: Ephrem's Hymns in Fourth-Century Syria*, Washington DC, 2008, pp. 29–42. כלל לא ברור שקריאתו/הטפתו של אפרם הועילה. שכן בשלהי שנות השמונים של המאה הרביעית, עת כבר התקבע הגל הדיסידנטי כנגד מועד משותף לפסחא, ובו כבר היו מעורבים הנובאטיאנים ובעלי בריתם (לעניין זה), הביע יוחנן כריסטוסטומוס את אכזבתו (בדרשה על היהודים שנשא ב-387) מאלו מקרב הנוצרים (לדבריו, 'מתייהדים') שמבקשים להיתלות במועד הפסח היהודי כדי לחגוג את הפסחא. הדבר היה קשה עליו בייחוד באותה שנה מכיוון שמועד הפסחא הנוצרי חל אז ביום א', הוא יום י"ד בניסן על פי הלוח היהודי. כעסו הרב המובע בדרשה כוון לכך שהצירוף הזה – שבמקומות אחרים נמנע בדרך של דחיית הפסחא בשבוע נוסף – היה בו משום איום של ממש על האחדות הנוצרית. על כל העניין ראו בקצרה אצל, R. L. Wilken, *John Chrysostom and the Jews: Rhetoric and Reality in the Late 4th Century*, Berkeley 1983, pp. 76–79

33 על דיוניסיוס ראו אצל אוסביוס, היסטוריה כנסייתית, VII, 20 (עמ' 674). על חישוביו של דיוניסיוס מאלכסנדריה ראו מוסהאמר, פסחא, עמ' 122–125 ושוב כעת בחיבורו האחרון, מוסהאמר, פרולוג, עמ' 4–6.

34 ראו בקצרה קוסטן, פטרולוגיה, עמ' 369–370. נראה כי הייחוס של חיבורים פרי עטו של נובאטיאנוס לקורפוס החיבורים של טרטוליאנוס וקיפריאנוס נבע מכך שחלק מן החיבורים של נובאטיאנוס נשא שמות חופפים לאלו של שני אבות הכנסייה האחרים.

35 ראו מוסהאמר, פרולוג, עמ' 101–102.

ועל כן אין לדעת מה הכיל.³⁶ לבסוף, נראה שמכוחה של מסורת ייחודית, שמקורה בעדות ראייה אשר הובאה בהיסטוריה הכנסייתית של סוקרטס סכולסטיקוס (מאה חמישית), יש בידינו עדות מוצקה כי לנובאטיאנים לא הייתה מסורת שונה לגבי מועד הפסחא, וכי נהגו על פי המקובל 'מאז ימי האפוסטולים'. כך העיד הפרסביטר הנובאטיאני הזקן אוקסנון (Auxanon) על אודות אקסיוס, בישוף נובאטיאני שהוזמן על ידי הקיסר לוועידת ניקאה, שכאשר הקיסר שאל אותו על אמונתו, הוא השיב גם על עניין הפסחא וציין שהוא נוהג לחגוג אותו כמקובל. שתי התשובות, ובעיקר השנייה, הניחו את דעת קונסטנטינוס, שכפי שראינו לעיל, חתר בעוצמה רבה לאחדות שורות הכנסייה בעניין זה.³⁷ עדות זו על מנהגם המתמשך של הנובאטיאנים אומתה מחדש בדבריו של סוקרטס, שתיאר את ראשיתו של השבר הפנימי בעניין זה בקרב הנובאטיאנים עצמם. השבר התרחש ככל הנראה במהלך שנות השישים של המאה הרביעית, וראשיתו בוועידה שכונסה באסיה הקטנה בעיירה קטנה הקרויה פאזום (Pazum, ועל כך בהמשך). עד לאותה עת נהג לפחות הממסד הנובאטיאני, שבעיקר עליו אנו שומעים, לחגוג את הפסחא כמנהג כנסיית המערב כבימי המייסד, נובאטיאנוס, **אחר יום שוויון האביב (vernal equinox).**³⁸

למן אותה עת, וביתר שאת במהלך העשורים שלאחר מכן, אנו נחשפים שוב ושוב לקיומן של קבוצות שהכנסייה מכנה בשם 'הֶרְטוֹת', שמנהגן אינו חופף את האחדות הפרקטית והמהותית שהוכרו עליה בוועידת ניקאה, והפילוג הפנימי לגבי מועד הפסחא רק הלך וגדל.³⁹ קבוצות משנה אלו (Quartodecimans;⁴⁰ Audians;) (Montanists; Novatians; Sabbatians) לא היו עשויות מעור אחד ומנהגיהן לא היו זהים, אך הצד השווה בהן היה שכולן חרגו מהכלל הנוקשה שהניח קונסטנטינוס בוועידת ניקאה, 'שלא לחגוג את הפסחא עם היהודים'. לא כאן המקום לדון

36 ראו נובאטיאנוס, כתבים, המבוא של דירקס עמ' V.

37 סוקרטס, היסטוריה כנסייתית, I, 13, עמ' 44-45, מעיד כי לא מצא ידיעה זו על אקסיוס אצל איש מבין אלו שקדמוהו ומציין במיוחד את אוסביוס. הוא קובע בביקורתיות לא מוסתרת כי ההתעלמות ממסורת זו מקורה במשוא הפנים של הסופרים הללו. הוא גם מדגיש את העובדה שמקור אמיץ עד למאוד זה שהיה צעיר בימי ועידת ניקאה פגש אותו, את סוקרטס, בצעירותו בימי הקיסר תאודוסיוס השני. היש לייחס מידה של ספקנות לדברים אלו? על כל פנים, מראבל (ראו סוקרטס מקונסטנטינופול) נוטה לקבל באמון את דברי סוקרטס.

38 סוקרטס, היסטוריה כנסייתית, IV, 28.

39 העיסוק בהן החל כבר בוועידת לאודיקאה בשנת 364 לערך, ואת המשכו אפשר לראות אצל אפיפניוס, פנאריון, 50 ו-70. מענין לציין שתאודורטוס מקירוס, היסטוריה של הנזירים בסוריה, III, 17, מעיד כי בין נזירים בסוריה במאה החמישית היו כאלו שלא היו מודעים כלל להחלטות שהתקבלו בניקאה.

40 *Quartodecimani* = בני הארבעה עשר.

בקבוצות השונות, בתולדות התגבשותן ובמשותף ובמפריד ביניהן.⁴¹ ענייננו בעצם הצטרפותם של הנובאטיאנים לתלכיד ההרטי הזה, לאחר שנוכחנו כי הקפידו במשך זמן כה רב להימנות עם הרוב 'הנורמטיבי' של הכנסייה. מה גרם לנובאטיאנים או למקצתם לשנות ממנהגם ולחבור לכתות המיעוט הפורשות? מה גרם לתפנית החדה הזאת, ומה אירע בעצם אותן שנים שבעטיו שינו את טבעם? ההיה זה אירוע מסוים או סופו של תהליך? שאלה זו, למיטב ידיעתי, החליקה אל שולי העיסוק בעצם התופעה, בפניה השונות, ובתגובות לה בסביבה הנוצרית.

ברם, אפשר שלהתפתחות זו יש הסבר פרוזאי. כפי שעוד נראה, המהלך היה תלוי-מרחב גאוגרפי. בעוד המרכז הנובאטיאני שבקונסטנטינופוליס שמר על זיקתו לכנסיית הרוב האורתודוקסי, התעוררו במרחב הפריפריאלי של קהילות הנובאטיאנים הקדומות שבמזרח אסיה הקטנה, בפריגיה (Phrygia) ובפפלאגוניה (Paphlagonia), קולות חדשים שקראו לשינוי מועד הפסחא בזיקה למנהגה של כת המונטניסטים שפרחה באסיה הקטנה מאז ייסודה במאה השנייה.⁴²

ד. מקדוניוס, אוהד האריאנים מקונסטנטינופוליס ורודף הנובאטיאנים

על מנת לרדת לשורשי נסיבות הפילוג הפנימי בקרב הנובאטיאנים והתעוררותו, עלינו לשוב למה שנראה כנקודת השבר הראשונה והעיקרית ביחסי הנובאטיאנים והממסד (מלוכה וכהונה) הנוצרי במאה הרביעית. כוונתי לרדיפות האכזריות שנרדפו הנובאטיאנים בקונסטנטינופוליס על ידי מקדוניוס, הבישוף המתחרה בפאולוס. כפי שכבר הזכרנו בקצרה לעיל, מקדוניוס פעל בחסות וברשות הקיסר

41 סקירה מצוינת ובהירה של התופעה הזאת על פניה השונות הציע שטרן, לוחות שנה, עמ' 412-424, ולתולדות התפתחותם של החשובות ולוחות הפסחא הנוצרי ראו בהרחבה מוסהאמר, פסחא.

42 קדימותה של הנוכחות הנובאטיאנית בפריגיה ובפפלאגוניה גרמה לכך שההיסטוריוגרף הנוצרי פילוסטורגיוס (המאה החמישית), מתומכי הסיעה של אאונומיס, טען שמוצאו של נובאטוס, מייסדה של קהילת הנובאטיאנים במאה השלישית, היה כחבל ארץ זה. פילוסטורגיוס, היסטוריה כנסייתית, VIII, 15: 'הוא [פילוסטורגיוס] אומר, ואיני יודע מהיכן נטל זאת ... וכי מוצאו של נובאטוס מגזע הפריגים' (*ek phyles ton phrugon*). הסברים חלקיים למקורה של מסורת יחידנית זו ראו כעת בהערות לפסקה זו במהדורה הביקורתית החדשה של ההיסטוריה של פילוסטורגיוס מאת בלקמן ושטיין, פילוסטורגיוס, היסטוריה כנסייתית, עמ' 452-453. על נוכחותם והתפשטותם של הנובאטיאנים כחבל ארץ זה ועל זיקתם לקהילה המונטניסטית המקומית ראו כעת בעיונו של P. McKechnie *Christianizing Asia Minor: Conversion, Communities, and Social Change in the Pre-Constantinian Era*, Cambridge 2019, pp. 246-262, esp. pp. 254-259

קונסטנטיוס השני. יש הסבורים, הגם שיש ספקות המלווים עמדה זו, שהתחרות הקשה והאלימה בין שני הבישופים הללו לא נבעה מעימות פנימי בין-סיעתי בתוך הכנסייה, בין תומכי הקו הניקאני (שבו תמך פאולוס) לבין מתנגדיו. מקדוניוס לא נמנה עם האריאנים, וכפי שמעידה הקריירה הכנסייתית שלו, הוא היה פעיל מרכזי בסיעה ההומויוסיאנית⁴³ של בסילאוס מאנקירה (Ancyra), שאפשר להגדירה כ'אורתודוקסיה מתונה'.⁴⁴ כך או כך, מסע הרדיפה האכזרי של מקדוניוס נוהל אפוא

43 Homoiousians, היינו הסיעה שטענה לדמיון הבן לאב מבחינת המהות.
 44 אם כי זו הגדרה מדויקת בחלקה בלבד. זו דעתו של הנסון (הדוקטרינה הנוצרית, עמ' 280-283, 373, 381, 760) על עמדותיו הרוגמטיות של מקדוניוס ועל חלקו בוועידות של שלהי שנות החמישים של המאה הרביעית (358-359). למעשה, כמה שנים אחר ועידת קונסטנטינופוליס (360) שבמהלכה הוא הודח, נאמר כי כבר שב בו מתמיכתו בסיעה של בסילאוס, ובעניין הגדרת מהותו של 'הבן' הפך לתומך בתפיסת האלוהות שנוסחה בניקאה. חיווך ותמיכה לטענה זו אפשר למצוא בעדותו של תאודורטוס בישוף קירוס שבסוריה, היסטוריוגרף של הכנסייה מאמצע המאה החמישית בקירוב, המעיד כי כבר בסמוך למועד שבו מינו האריאנים את מקדוניוס לכנסיית קונסטנטינופוליס בעקבות הדחתו וגירושו של פאולוס, היינו, כעשור קודם לכן, התאכזבו הללו מדעותיו של מקדוניוס בענייני האלוהות. ראו תאודורטוס מקירוס, היסטוריה כנסייתית, L. Parmentier and G. C. Hanson) 6, II (eds.), *Theodoretus: Kirchengeschichte* [GCS], NF 5, Berlin 1998, p.100. מלבד האמור אין אצל תאודורטוס דבר על מעלליו של מקדוניוס.
 יש לומר כי מקדוניוס נותר דמות עמומה או מסתורית מה, כהגדרת הנסון, הדוקטרינה הנוצרית, עמ' 283. קביעה זו נסמכת על הסתירה בין תיגו כאריאני בידי ההיסטוריון סוקרטס, היסטוריה כנסייתית, II, 38, או כסתם הרטיקן, אצל סוזומנוס, היסטוריה כנסייתית, IV, 2-3 (עמ' 163-164), מזה, לבין תיגו כאורתודוקסי על ידי ההיסטוריון הפרו-אנומי פילוסטורגיוס בצוותא עם בסילאוס מאנקירה כתומך בתפיסה הניקאנית, הגם שבעבר תמך בתפיסה ההרטית של אאונומיס, מזה; וראו ההיסטוריה הכנסייתית של סוקרטס על מקדוניוס ומינותו לאחר הדחתו, IV, 25 (עמ' 163-168). על עדות פילוסטורגיוס, ראו הערתם של בלקמן ושטיין, פילוסטורגיוס, היסטוריה כנסייתית, עמ' 290-291. לכאורה אכן קשה לסמוך על עדותו זו של פילוסטורגיוס בשל העובדה שהגדיר את עמדותיו של בסילאוס מאנקירה בחוסר דיוק. ברם, בעיני בני התקופה הפערים בין הסיעה של בסילאוס לזו של הניקאנים לא היו מהותיים, ותעיד על כך עמדתו של היליריוס מפואטיה שהשתיך לסיעה הפרו-ניקאנית במערב, ראו בקצרה: L. Ayres, *Nicaea and its Legacy: An Approach to Fourth-Century Trinitarian Theology*, Oxford, 2004, p. 184. לעומת זה, העדות על תנועתו של מקדוניוס בין המחנות מותירה את זהותו הרוגמטית משנות הארבעים וראשית שנות החמישים לוטה בערפל, ובהחלט ייתכן שבאותה עת השתייך בדעותיו לסיעה האריאנית. מכאן שהמאבק בינו לבין פאולוס הניקאני כלל גרעין קשה של איבה סיעתית פנים כנסייתית. והנה דרכו של מקדוניוס לאחר הדחתו מלמדת שתנועתו במרחבים הסיעתיים בתוך הכנסייה לא הסתיימה. שכן, לאחר שנת 360 יוחסה לו הקמתה

כניסיון פוליטי מקומי להשגת שליטה מוחלטת והחנקת כל התנגדות בכנסייה הצעירה של המטרופולין, וכל האמצעים היו כשרים לכך. הנוקשות והאכזריות שבהן פעלו דמו למתואר רק כמה עשורים קודם לכן, בפרק הקודר ביותר בתולדות הכנסייה, בימי 'הרדיפות הגדולות' של הקיסרים האליליים כנגד הנוצרים בראשית המאה הרביעית. המהלך שניהל מקדוניוס כנגד מתנגדיו המקומיים תואר בקרב ההיסטוריוגרפים הנוצרים מן המאה החמישית, המקור העיקרי לידיעותינו על אותן רדיפות פנים כנסייתיות, בשני אופנים שהרגישו פנים שונות וסדר יום אחר. בעוד ההיסטוריון סוזומנוס מקונסטנטינופוליס (יליד ארץ ישראל) מתאר תיאור לקוני במידת מה את הרדיפות כמכוונות כנגד ה'פאולינים', תומכיו של פאולוס הבישוף המודח של קונסטנטינופוליס,⁴⁵ מציג בן זמנו סוקרטס מקונסטנטינופוליס תיאור ארכני, מפורט ופלטטי במיוחד של הרדיפות ומציב במרכזן את קהילת הנובאטיאנים בקונסטנטינופוליס, שהיו בני בריתם הקרובים של הניקאנים/הפאולינים.⁴⁶

של סיעה שנקראה לימים על שמו 'המקדוניאנים', שדגלה במעמדה הנחות יותר של 'רוח הקודש'. מעמדה של רוח הקודש עמד במוקד ויכוחים כנסייתיים מרים בימי הקיסר ואלאנס (בראשית שנות השבעים של המאה הרביעית), והסיעה המקדוניאנית הוגדרה כמיננת.

משלל פעולותיהם של מקדוניוס ושותפיו, בייחוד אלאוסיס מקזיקוס, נראה כי מטרת העל שלהם הייתה לבצע המרת דת המונית לאמונה האריאנית. פעולה זו נעשתה בשיטת המקל והגזר. הייתה אלימות קשה של כמרים שהפכו למליציות ופעלו עם יחידות צבא שהמטטר העמיד לרשותם, מזה; והוקמו מפעלי צדקה גדולים לסייע לאוכלוסייה החלשה, מזה. היה זה מהלך מתוכנן היטב, שנועד להתרחב הרבה מעבר לקונסטנטינופוליס וסביבתה הקרובה. בהקשר הנובאטיאני, רדיפתם אכן נועדה לסלק את כלל גורמי האופוזיציה הפעילה והפוטנציאלית. מכאן גם ניסיונו של מקדוניוס לתקוף את הנובאטיאנים בעומק אסיה הקטנה. על תוכניתו של מקדוניוס ודרכי ביצועה, ראו C. R. Galvão-Sobrinho, *Doctrines and Power: Theological Controversy and Christian Leadership in the Later Roman Empire*, Berkeley 2013, pp. 148–151

שמצא ככל הנראה את מותו בחניקה בידי שליחיו של מקדוניוס או של הקיסר במקום גלותו. סוזומנוס, היסטוריה כנסייתית, IV, 2. סוזומנוס מציין אמנם שפאולוס מת במקום גלותו בארמניה, אך מוסיף כי לא הצליח לאמת את הידיעה כי הומת בידי שליחיו של מקדוניוס.

כפי שצוין לעיל על רקע ועידת ניקאה. סוקרטס, היסטוריה כנסייתית, II, 38. בעיבוד הארמני המאוחר (שלהי המאה השביעית) של ההיסטוריה של סוקרטס הנובאטיאנים אינם מוזכרים בשם. הנרדפים מתוארים בסתם כ'מתנגדיו של מקדוניוס', ואילו הוא עצמו מתואר כאריאני או כאויב האל, ראו R. W. Thomson, *The Armenian Adaptation of the Ecclesiastical History of Socrates Scholasticus*, Leuven 2001, ch.33, p. 71; ch.43, pp. 84–83

רדיפת האורתודוקסים בידי בני הסיעה האריאנית בהנהגת מקדוניוס סימנה אומנם שלב חדש בהתדרדרות התהליכים הפוליטיים בכנסייה. כבר אז היו מי שפירשו אותה במונחים אפוקליפטיים.⁴⁷ השגת המטרה חולקה לשלושה מרכיבים. ראשית, פגיעה אנושה בגוף – רצח או קטיעת איברים, בדומה לרדיפות שחוו הנוצרים ככלל בראשית המאה הרביעית מידי הקיסרים הפגאניים, אם לא למעלה מזה. בנוסף לכך נעשה ניסיון לפגוע בדימוי שלהם ובעקרונותיהם כשומרי משמרת הטהרנות הכנסייתית, באמצעות הטבלת נשותיהם וילדיהם בידי הרטיקנים, שהיו אריאנים וכפיית המאמינים לקבל מיסטריות כנסייתיות (אוכריסטיה?) מידי אותם הרטיקנים. ולבסוף גם נשלל מהם המרחב הציבורי, באמצעות הרס כנסיותיהם בקונסטנטינופוליס או בקיזיקוס, והגלייתם אל מחוץ לערים, ורדיפתם גם בפריפריה הפפולוגית המרוחקת, שם נעשה גם ניסיון לטבוח בהם באמצעות הצבא הרומי.⁴⁸ מקום מיוחד בתיאור הארוך הוקדש לתוכנית הריסת מבנה הכנסייה של הנובאטיאנים. למעשה נמנע ההרס, כי במהלך 'כמעט ניסי' ובמאמץ אדיר ומשותף של המאמינים, שנטלו בו חלק גם נשים וילדים, פורק המבנה אבן אחר אבן וקורה אחר קורה והועבר מעיבורה של העיר הנבנית קונסטנטינופוליס לפרבר סיקאי (Sycae), שמעבר למיצר הים.⁴⁹ לכנסייה

- 47 ברמיזה עבה אצל בישוף ירושלים באותה עת, קירילוס, דרשות לקטכטים, 15, 7 (מהדורת W. C. Reischel and J. Rupp (eds.), *Cyrrilli Hierosolymarum archiepiscopi quae supersunt omnia*, vol. 2, Monaci 1860, p. 162. אני דן באריכות בהיבט זה במקום אחר.
- 48 ההטבלה בידי מי שנחשבו בעיני הנובאטיאנים (וגם האורתודוקסים) כמינים הייתה פגיעה ביסוד מוסד של ההשקפה הנובאטיאנית שנדונה בשנות ייסודה הראשונות של התנועה בצל הרדיפות בימי הקיסר דקיוס. היש לקבל את טבילתם של כאלו שסרחו? היש לקבל את סקרמנט הטבילה מידי מי שנחשבים למינים, ועוד כהנה וכהנה. סוגיות אלו נדונו במערך התכתבות ענף של נובאטיאנוס, מזה, ושל אב הכנסייה קיפריאנוס מקרתגו, מזה, ועסקו בהן גם אחרים. נקל להבין שגישתם של הנובאטיאנים בכל אלו נטתה להחמרה ולא להכלה. על סוגיות אלו ראו למשל אצל טרטוליאנוס, 'על הצניעות' (A. Gerlo) 19.5 (*De pudicitia*) [ed.], *Tertullianus: Opera*, [CCSL 1–2], Turnhout 1954, p. 1320 קרתגו, איגרות 69–73, עמ' 749–799, שם, באיגרת 73, גם דיון בשיטתם של הנובאטיאנים לטבול מחדש כל מי שלא נטבל אצלם. הדברים הללו נהגו בייחוד כאשר אלו העוברים אליהם הוטבלו בידי הרטיקנים. ככלל, העמדה הכנסייתית ביטלה שבוצעה בידי הרטיקנים. קולות אחרים שנטו להכיל ולקבל, אם בדיעבד ואם לכתחילה, סקרמנטים של טבילה שבוצעו על ידי הרטיקנים, החלו להישמע רק במחצית השנייה של המאה הרביעית. מצפון וממערב, היכן שמצוי כיום רובע גלאטה.

הזאת הוענק הכינוי המתאים למאורע, כנסיית התחייה (*Anastasia*).⁵⁰ כנסייה זו סופה שהוחזרה למקומה הראשון בחסותו ובהיתרו של הקיסר יוליאנוס 'הכופר'.⁵¹

50 סוקרטס, היסטוריה כנסייתית, II, 38. השוו סוזומנוס, היסטוריה כנסייתית, IV, 20, 5 (עמ' 170). מתוך המכלול השלם של רדיפות מקדוניוס, שכוונו לדעת סוזומנוס (כפי שהערנו כבר לעיל) בעיקר כנגד הסיעה האורתודוקסית (*Homoiousians*), מייחד ההיסטוריוגרף הזה לרדיפת הנובאטיאנים רק את פרשת העברת הכנסייה מפלארגוס בליבה של קונסטנטינופוליס לפרבר סיקאי שמחוץ לה, וכל זאת בלשון מתונה מזו של סוקרטס. סוזומנוס נתן את דבריו לשיעורין, בעוד בראשית תיאורו הוא מכנה את הנובאטיאנים 'הרטיקנים', לקראת סופם הוא מוסר, וכאן בבירור, כנסמך על דברי מקבילו סוקרטס, כי האורתודוקסים והנובאטיאנים היו קרובים לאיחור, ורק בשל לשונם הרעה של יחידים לא התאפשר המהלך. דומני כי הכינוי 'הרטיקנים' לנובאטיאנים נבע אצל סוזומנוס מתיגום המאוחר, קרוב יותר לזמנו, בחקיקה האימפריאלית מימי תאודוסיוס השני, אולי בשל הצל שהטילה עליהם הכת הפורשת של סבאטיוס (העניין טעון בירור נוסף). על מיקומה המקורי והסופי (לאחר החזרתה) של כנסייה זו, בקרבה רבה לזו שנקראה מאוחר יותר על שמו של פאולוס מקונסטנטינופול שנרדף בידי מקדוניוס (ועל כך בקצרה עוד, להלן), ברובע השביעי של העיר, ראו *Notitia Urbis Constantinopolitanae*, O. Seeck (ed.), *Notitia Dignitatum*, Berlin 1876, p. 235. ולא מזמן אצל, 'Regionen und Strassen im frühen Konstantinople', A. Berger, *Istanbul Mitteilungen* 4 (1997), pp. 365–366; ועוד לאחרונה עיון חדש ב'*Notitia Urbis Constantinopolitanae* (מן המאה החמישית) אצל J. Matthews', L. Grig and G. Kelly (eds.), *Two Romes: Rome and Constantinople in Late Antiquity*, Oxford 2012, pp. 81–115; ואצל דרקוליס, קונסטנטינופוליס.

51 סוקרטס וסוזומנוס, שם. בפרשה זו מסתמן היפוך מסוים בדרך תיאורם של שני מקורותינו העיקריים לתולדות הנובאטיאנים. בעוד סוקרטס מתאר את ההיתר היוליאני והגשמתו בתיאור לקוני, מתאר סוזומנוס את השבת מבנה הכנסייה למקומו הראשון תיאור מפורט כמהלך נלהב של המאמינים. ולא זו בלבד אלא שבעוד סוקרטס מתייחס אך ורק למה שאירע בבירה קונסטנטינופוליס, מתאר סוזומנוס, במקום אחר, בהיסטוריה הכנסייתית, V, 5, 9–10 (עמ' 200), כיצד הורה הקיסר יוליאנוס לאלוסיוס, הבישוף המקומי של קיזיקוס, שותפו של מקדוניוס וגם מחריבם של המקדשים האליליים בעיר, לבנות מחדש בתוך חודשיים על חשבוננו את כנסיית הנובאטיאנים המקומית. על אפיזודות אלו ראו בקצרה אצל H. C. Teitler, *The Last Pagan Emperor: Julian the Apostate and the War Against Christianity*, New York 2017, pp. 51–52. היתר זה ותמורה זו אירעו בעת ישיבתו של הקיסר בעיר במהלך חורף 361 עד ראשית הקיץ של 362. מפתח למדי להרהר באפשרות הערטילאית מה, שתקדים מוצלח זה אולי היה הזרע המוקדם של ההיתר שהעניק הקיסר ליהודים להשיב את מקדשם על כנו.

ה. הפילוג הפנימי בקרב הנובאטיאנים ועלייתו ונפילתו של המומר היהודי סבאטיוס

בשלב זה עלינו להידרש לשתי התפתחויות משנה שהתקמו בשנים שתכפו למאורעות בימי מקדוניוס. בזמן מן הזמנים בראשית שנות השישים של המאה הרביעית, בעת שבאימפריה התחוללו סערות גדולות בשל המהלכים הריאקציוניים של הקיסר יוליאנוס 'הכופר' שניסה להחזיר את עטרת האלילות ליושנה, פנו ככל הידוע בני הקהילה הנובאטיאנית יושבי הפריפריה לפרקטיקה ליטורגית חדשה, ואימצו את מועד חגיגת הפסחא על פי הנהג אצל היהודים. הם נהגו כקווארטודקימנים וחגגו את החג הנוצרי מתוך תלות חלקית או מלאה במועד יום הארבעה עשר לחודש הראשון (ניסן), בלא להתחשב ביום בשבוע שבו הוא חל, אפילו ביום ראשון.⁵² לא לגמרי ברור מדוע נטו הנובאטיאנים הללו אחר מנהג זה, בייחוד מפני שפרקטיקה כזו לא נהגה אף פעם בקרב קהילות הנובאטיאנים ברומא ובקונסטנטינופוליס. אפשר, אך לא לגמרי ודאי, שמהלך ספונטני זה הוליד את תיוגם של הנובאטיאנים, לצד הקווארטודקימנים ואחרים, כמינים בהחלטות ועידת לאודיקה (שעל עמק הליקוס במערב פריגיה), שהתכנסה ככל הנראה בשנת 364. אפשר להסיק כי על פי החלטות הוועידה ומיקומה הגאוגרפי של ההתכנסות במרחב הפרובינקיה של פריגיה, ניזונו החלטות אלו מן המציאות החדשה שהתקמה באותו מרחב, ואולי הייתה זו התגובה הישירה לה.⁵³ למרות השימוש במונח 'מינות', ההחלטה בעניין הנובאטיאנים הייתה מקילה אף אם לא הכילה את מהלכיהם החדשים; זאת בניגוד

52 יש להבהיר כאן כי מנהגם של הקווארטודקימנים, הגם שהתקיים למן המאה השנייה, לא גרם להגדרתם כסכיומטים ואף לא כהרטיקנים לפני המאה הרביעית. יש לקבל את תיאור ההתפתחות הפרקטית-קהילתית הזאת על פי המתווה שמציע שטרן. על פיו, ועל פי ביאורו לדבריהם של מחברים מן המאה השנייה והשלישית כספסדו-היפוליטוס מרומא (והיבורו *Refutatio omnium haeresium*) ואחרים, אומץ מנהג זה בכנסייה כמנהג אימוץ 'החוק של משה' גרידא, בניגוד להוראותיו של פאולוס. שיטתם של הקווארטודקימנים ואלו שהלכו בעקבותיהם בדרכים שונות לא הוצגה עד המאה הרביעית כדבר הפוגע באחידות הכנסייתית אלא רק כמנהג מוטעה, הגם שהנוהגים אותו טענו עוד במאה השנייה כי סמכו על מסורת אפוסטולית. הניסיונות לייצר חישובי מחזורים קלנדריים מטעמן של סמכויות שפעלו ברומא ובאלכסנדריה נועדו להעניק לקהילות כלי יעיל שיאפשר להן להתרחק מן התלות במועד היהודי, ולא תוכננו להיות כלי דוגמטי להשגת אחידות. ועידת ניקאה ומהלכיו של קונסטנטינוס יצרו תמונה חדשה לגמרי של מחויבות שצידה האחר פילוג, וכאן החל המהלך לדחיקתן של הקבוצות בעלות המנהג השונה בחגיגת הפסחא, ראו בקצרה שטרן, לוחות שנה, עמ' 183-193.

53 קאנון 7: התקבלות מחודשת לכנסייה באמצעות קטכסיס וכריזמה, היינו, משיחה בשמן; קאנון 37-38: התרחקות ממועדיהם ומנהגיהם של היהודים.

לדרך שבה נהגו במונטניסטים, שמקהילותיהם דרשו קטכסיס, ומראשיהם (כישופים כפרסביטרים) – טבילה מחודשת (קאנון 8).⁵⁴ בניגוד לדעת שטרן,⁵⁵ אינו סבור שהקאנון ה-7 הכיל במשתמע נידוי והרחקה (*excommunicatio*), שכן הניסוח אינו מעיד על כך. עם זאת, מעל לכל מרחפת השאלה מפני מה שינו הנובאטיאנים הללו את טעמם; האם היו בידם מסורות שהובילום לכך? האם קרבתם למוקד התנועה המונטניסטית בפריגיה (ששגשג מאז המאה השנייה ונודע בזיקתו למנהג היהודי), היא אשר הכריעה?⁵⁶ המיליטנטיות הנובאטיאנית הפריגית טעונה בכל זאת פשר, ונשאלת השאלה האם גרם לה הריחוק מן המרכז השלטוני בבירת המזרח, שבאותה עת נשלטה במידה רבה על ידי הסיעה האריאנית באחד מגלגוליה המאוחרים.

מנהגם זה של הנובאטיאנים בפריגיה, שהחל כנראה באופן ספונטני באותן שנים, קיבל גושפנקה רשמית רק במהלך ועידה שכונסה על ידם בעיירה/כפר בשם פאזוס על יד מקורותיו של נהר סנגריוס בגבול שבין פריגיה וגלטיה באסיה הקטנה. על מועדה המדויק של הוועידה אפשר ללמוד רק מסמיכות המאורעות בתיאורו השוטף של סוקרטס, הממקם אותה בחיבורו בתיאור הזמן המוכר לעיפה מחיבורים היסטוריוגרפיים, לאמור: 'באותו זמן' (יוניית). ה'זמן' הוא לאחר פעולותיו האלימות של אוזיוס, בישופה האריאני של אנטיוכיה, נגד האורתודוקסים במצרים. פעולות אלו אירעו בעקבות מותו של אתנסיוס מאלכסנדריה (373), היינו אי שם לקראת

A. Mardirossian, *La collection canonique d'Antioche: Droit et hérésie à travers le premier recueil de législation ecclésiastique (IVe siècle)*, Paris 2010, pp. 87–88.

Canons (text and translation), pp. 302–303; 310–311

שטרן, לוחות שנה, עמ' 416.

היש לתלות את הדבר בתכנים כלשהם מטעמו של המייסד, אשר כפי שציינו לעיל בשמו של היירונימוס, על כך שלנובאטיאנוס יוחס חיבור על הפסחא שלא שרד. ספק בעיניי, ובניגוד לטענת גרגורי, נובאטיאניום, עמ' 12–13, שהיה במעשה אימוץ המנהג של מעקב אחר מועד הפסח העברי בידי הנובאטיאנים בפריגיה משום מחאה כנגד הרפיון שפשה בקהילת קונסטנטינופוליס. קיומו של רפיון כזה לא הוכח, אלא אם כן נתלים בעובדת מינויו של סיסינוס סביב פרישתו של אגליוס הפרוש (385), ובכך שסיסניוס היה גם הניכר של הפילוסוף והתאורגיקון הפגאני מקסימוס מאפסוס, שהיה גם מורו של הקיסר יוליאנוס, ובשל כך עומעם אולי ממד הקנאות הנוצרי מן ההנהגה הנובאטיאנית בכירה (בדמיון עקיף לדמותו המורכבת בת הזמן של הבישוף והניאופלאטוניקן סינסיוס מקירנה). ראו סוקרטס, היסטוריה כנסייתית, V, 21, 2 (עמ' 295) קרבה זו, בניגוד לכל מה שהטיף לו מייסד התנועה, גרמה לכך שהקהל המאמינים בקונסטנטינופוליס התקומם נגד המינוי, כך שרפיון של ממש לא היה כאן. עילה סבירה יותר למהלך זה, אך עדיין לא לגמרי מוצקה, נעוצה בעולמם המאוד אסקטי, פרוש ופשוט של הנובאטיאנים, שיצר מגמה של שיבה אל המקורות, ראו גרגורי (שם).

אמצע שנות השבעים.⁵⁷ לראשונה בפרק זה של החיבור ההיסטוריוגרפי של סוקרטס אנו נחשפים לתיאורו את תולדותיה של התנועה הנובאטיאנית למן ייסודה. לא זו בלבד שסוקרטס מציג בקצרה את פרשת יחסיו של נובאטוס עם קורנליוס בישוף רומא, אלא הוא מציג לפנינו בהמשך וכמבוא לסיפור ההתכנסות בפריגיה את עולמם האתי-החברתי הפרוש של הנובאטיאנים.⁵⁸ ומשם לעיקר.

על פי סוקרטס, הכינוס בפריגיה היה של חבורת בישופים נובאטיאנים מקומיים ואנונימיים שביקשו להרחיב את גבולות הברדלנות שלהם גם מהקרובים להם באמונתם, ולהחילה גם על מועד ההתכנסות החשובה ביותר בלוח הנוצרי, הפסחא, שאותו לדעתם יש מקום לחוג בהתאם למועד הנוהג בקרב היהודים. במהלך זה, שאולי יש בו משום שיבה אל המקורות ואימוץ הסיפור שבאוונגליונים על מועד הצליבה בערב חג הפסח של היהודים, יצרו הנובאטיאנים בפריגיה באחת חיבור עם הקווארטודקימנים הרטיקנים, ובה בשעה התפלגו מחבריהם, וחשוב אף מכך – ממנהיגיהם במרכז החשוב של קונסטנטינופוליס ובמרחבים הקרובים לה.⁵⁹ הבישופים מן הבירה וסביבתה, כגון אגליוס ומקסימוס מניקאה⁶⁰ ואחרים שלא נודע שמם מניקומדיה, נעדרו מהכינוס למרות מעמדם החשוב בקהילה. מנהיגים אלו החזיקו בדעה ובמנהג המייסד, שהתמיד בשמירת מועד הפסחא על פי הנהוג בכנסייה

57 סוקרטס, היסטוריה כנסייתית, IV, 24, 3 (עמ' 257). אף אצל סוזומנוס עיתוי התכנסות הוועידה חופף, היינו בסמיכות למינויו של אמברוזיוס לבישוף מילאנו (374). ראו סוזומנוס, היסטוריה כנסייתית, VI, 24, 5-9 (עמ' 269-270); ב-VII, 17 הוא מציין במפורש כי ההתכנסות אירעה בימי הקיסר ואלאנס. ומכאן שוב לסוקרטס ולתיעוד אצלו. הפרק בחיבורו העוסק בוועידה בפאזוס, הוא IV, 28. בעוד הפרקים הקודמים עוסקים בדיגרסיות היסטוריוגרפיות על דמויות מן המאה השלישית (כגון גרגוריוס 'עושה הניסים' [Thaumaturgus], תלמידו של אוריגנס), אפשר שפרק זה משמש אתחלתא והקדמה לתיאור ראשיתה של התנועה הנובאטיאנית בימי נובאטוס (כשמו של נובאטיאנוס בקרב הסופרים כותבי יונית), על מנת להעניק לתנועה הזאת וליסודות המופלאים המרכיבים אותה את הדימוי האצילי של אסקטיות ופרישות קדומים ומהוללים (כזו של אוריגנס ותלמידיו), כפי שהוא עושה במהלך הפרק גופו בתארו את הנובאטיאנים כצנועים ופרושים.

58 שם, IV, 28, עמ' 263-265.

59 האם המעקב אחר מנהג היהודים או 'לחוג עם היהודים' היה כפשוטו? או שמא רק האפשרות לחוג את הפסחא מתוך תלות בלוח העברי, אבל ביום ראשון – אפילו כזה שחל קודם ל'מועד האביב', שמאז ועידת ניקאה נקבע כמועד שרק אחריו אפשר לחוג את הפסחא?

60 צריך לומר כי שרובו שמה של העיר הזאת לרשימת מתנגדי המהלך היה ככל הנראה מכון. שכן בניקאה, כפי שנוכחנו בהרחבה לעיל, הוכרז הצורך באחדות כוללת והרמטית בסוגיית קביעת מועד הפסחא לצד ריחוק מוחלט מהיהודים, מרכיבי הלוח שלהם ונוכחותם בקביעת מועד הפסחא הנוצרי. כל מה שלא תאם מדיניות זו הוכרז כפלגנות, שאז כבר התקרבה למעמד של הרזיה.

במערב, ובפרט שלא לחגוג קודם למועד האביב (Vernal Equinox). כאילו על מנת להעצים את יושרתו של המייסד בעניין זה ובכלל בדימוי נשגב, הוסיף סוקרטס כי נובאטיאנוס מת מות מרטיר בימי הקיסר ולריאנוס (253-260), עובדה שאין לה תימוכין של ממש.⁶¹ אף כאן, כבשלל העדויות על התמורות בחיי הנובאטיאנים במאה הרביעית שאותן סקר בחיבורו, טען סוקרטס לקראת חיתום דבריו כי את המידע על מה שאירע בפאזוס קיבל ישירות כעדות על פה 'מאדם זקן שבצוותא עם אביו הפרסביטר נכח בוועידה'. תיעודם הלא אמצעי של התהליכים שחלו בקהילה הזאת היה חשוב לסוקרטס, והוא השתמש בתהליכים אלו שימוש אינסטרומנטלי מפוכח (ולכך עוד נשוב בסופו של הדיון).

אפשר שכל הפרק הזה היה מסתיים באותו פילוג פנימי בין מרכז לפריפריה ושוקע אל תהום הנשייה, אלמלא הנסיבות שהובילו לניסיון להביא את מנהג הפורשים מפריגיה אל הבירה. יורשו המייד של אגליוס, שפרש סמוך למותו מכהונתו כמנהיג הנובאטיאנים בקונסטנטינופוליס (סביב שנת 384), היה מרקיאנוס (Marcianus). הימים ימי פריחה לנובאטיאנים, למצער בעיר הבירה. שנה קודם לכן כינס הקיסר תאודוסיוס הראשון, על פי עדות סוקרטס, כינוס שבו בחן את קבוצות המינות השונות שפעלו אז ואת נאמנותן לקו האורתודוקסי. מבין שלל הכתות שנבחנו התברר כי הנובאטיאנים היו ללא סיוג בעלי האמונה הניקאנית, מה שהכשיר אותם בעיני תאודוסיוס, על אף שונותם בעיני הציבור.⁶² והנה, בסמוך לראשית כהונתו מינה מרקיאנוס לפרסביטר מאן דהו מקרב קהילתו בשם סבאתיוס (Sabbatius), יהודי בעברו (כפי שמעיד שמו), שהמיר את דתו והצטרף לקהילה הנובאטיאנית (מהלך שעליו הצטער הבישוף מרה זמן קצר לאחר מכן).⁶³ סוקרטס, המקור העיקרי שלנו, מעיד כי אותו סבאתיוס על אף שהמיר את דתו 'הוסיף לשמור על נטיותיו היהודיות', ולא זו בלבד אלא שטיפח בעצמו שאיפה להתמנות לבישוף. בצוותא עם שותפים לדרך הוא ביקש להנהיג בקונסטנטינופוליס את מה שהתחדש בוועידה בפאזוס שנים אחדות קודם לכן, כלומר להעתיק את המנהג הקווארטודקימני לתוככי המרכז הנובאטיאני בבירה. העילה הייתה הצורך לקיים בידול חברתי כמנהג חבריו בפריגיה, כך לפי סוקרטס. בפועל הוא גרם לפילוג פנימי בקהילה הנובאטיאנית שבבירה.

61 ראו בקצרה בהקדמה של *Novatian: The Trinity, The Spectacles, Jewish Foods, in Praise of Purity, Letters* (translated by R. J. DeSimone), *The Fathers of the Church*, vol. 67, Washington DC 1974, pp. 6-7

62 ראו סוקרטס, היסטוריה כנסייתית, V, 10 עמ' 282-285.

63 שם, V, 21 (עמ' 295-297).

מכאן ואילך ובמשך כמה עשורים, עד לימי אטיקוס בישוף הבירה (426–406), הייתה זו נוכחותו של סבאטיוס, בחייו ואף לאחר מותו, שהעיבה על הדימוי הנקי והטהור של הכנסייה הנובאטיאנית בקונסטנטינופוליס, ובמובן מסוים אף בקרב הקהילות הנובאטיאניות האחרות במרכזים הגדולים של רומא ואלכסנדריה. כמדומה שהיא אף טלטה אותן טלטה עזה, אם כי יש להודות שתמונה זו תלויה כל כולה בראייתו של סוקרטס, שאת הפרקים האלו של ההיסטוריה שהייתה כמעט עכשווית עבורו תיאר כעד ראייה (משוחד?).

נראה כי מהלכיו הרגולטוריים של סבאטיוס בראשית דרכו (בעניין הפסחא; מהלכים שהנחיל מאוחר יותר לקהלו שהלך והתרחב גם באמצעים נכלוליים⁶⁴) היו כיוסי – כך סברו יריביו – לשאיפותיו הפוליטיות (להנהגה). באמצעותם, כך נראה, סדק סבאטיוס את ההסכמה והשמרנות המקומית ביצרו בתוך הקהילה הנובאטיאנית המקומית קהל מאמינים משלו. עד מהרה הבחין מרקיאנוס בטעותו, ובהבינו כי פניו של סבאטיוס לערעור המסד הקהילתי ולניסיון השתלטות עוין, כפה על סבאטיוס במהלך ועידה שכינס באנגרום שבביתניה לוותר תחת שבועה על שאיפותיו הפוליטיות תמורת קבלתו והכלתו הרשמית של המנהג בעניין מועד הפסחא בקהילת הנובאטיאנים בקונסטנטינופוליס.⁶⁵ העילה לאימוץ מהלך זה נשלפה מעמקי ההיסטוריה הרחוקה מן המאה השנייה, שבה הוויכוח על מועד הפסחא היה ענין של נוהג שונה וקבלת האחר ובשום מקרה לא סמל לפלגנות.⁶⁶ בנקודה זו מוסיף סוזומנוס הבהרה, ולפיה בתחילת דרכו נהג סבאטיוס כמנהגו (לחגוג 'עם היהודים') במועד חופף לפסח היהודי או קרוב אליו, אבל רק באופן פרטי, ואילו בציבור הוסיף לחוג את הפסחא עם הכנסייה על פי נוהגיה המקובלים. מהלכיו הסלימו אט אט, ומה שנעשה באופן פרטי הפך אצלו למעשה ציבורי. 'בקאנון האינדיפראנטי'

64 בעת ההתכנסות לכבוד הפסחא, בפרקי הקריאה מן האוונגליון, ככל הנראה לוקס כב, 1: 'ויקרב חג המצות הנקרא פסח', בדה סבאטיוס מלבו והוסיף מדעתו פסוק ובו 'קללה למי שלא יאמץ את מועד הפסח העברי', כך לפי סוקרטס, שם, VII, 5, 4-5 (עמ' 351) ספק אם יש במסורת זו ממש.

65 סוזומנוס, היסטוריה כנסייתית, VII, 18. סוזומנוס תוהה על מהלכיו של סבאטיוס ומהלכי תומכיו להטמיע מנהג זה. באותו פרק גופו, שהוא היחיד הודן בסבאטיוס ובמנהגו, פותח ההיסטוריון בפולמוס כנגד הישובי הלוח אצל היהודים.

66 כך יש לראות את פרשת הוויכוח על מועד הפסחא ברומא במחצית השנייה של המאה השנייה בין ימי אניקטוס וויקטור בישופי רומא, בין שנות השישים לשנות התשעים של המאה. שלא כפי ששורטו באופן מעט אנאכרוניסטי בידי אוסביוס מקיסריה בהיסטוריה הכנסייתית שלו V, 23-25 (לעיל הע' 11; מהדורת שוורץ, הערה 1), אוסביוס שרטט את הוויכוח על ציר הפער שבין המצוי לרצוי ובהשפעת האווירה של ראשית המאה הרביעית בואכה ועידת ניקאה, כשסוגיה זו הפכה אט אט לנושא פוליטי מובהק.

(*adiaphoron*) – כניסוחם של סוקרטס וסוזומנוס שנוסח באותה ועידה – היה משום ויתור מסוים על עמדה קשיחה שנהגה במשך כמאה וחמישים שנה, ובוודאי משום סדק ופגיעה בדימוי המוצק המתמשך של ההנהגה הנובאטיאנית כנגד כל הסערות שתקפו אותה.⁶⁷ המהלך של סבאטיוס הפך את הקהילה הנובאטיאנית של רומא החדשה לקהילה לימינאלית במידת מה, ולפגיעה יותר באשר למעריך יחסיה הארוכים והטובים עם הקהילה האורתודוקסית.⁶⁸ נראה שפטר ואן נופלן צודק בהערכתו כי קהילה זו קשרה את גורלה עם ההנהגה האורתודוקסית מתוך הצורך להגן על עצמאותה.⁶⁹ מציאות זו באה לידי ביטוי ברור בהוויית הזמן שאין אנו נחשפים לה ישירות אצל סוקרטס. בשלהי המאה הרביעית הוגבהה המחיצות בין כנסיית הרוב וקהילות ההרטיקנים. באותן שנים נוסחו כללי המאבק החוקי האימפריאלי במינות והונחו היסודות לפרק החמישי של הספר ה-16 של הקודקס התאודוסיאני באמצעות הדרתם החברתית והפוליטית של ההרטיקנים. גלישה אל תוך הקטגוריות של הֶרֶזִיָה, קטגוריות שנוסחו יותר ויותר בידי בישופים שסדר היום המשתנה שלהם השפיע על מנסחי החוקים, גררה עמה בראש ובראשונה את החרמת מקומות ההתכנסות של ההרטיקנים, את רכושם, ובמקרים מסוימים גם את הגלייתם.⁷⁰ מעמדם של הנובאטיאנים בבירה קונסטנטינופוליס אומנם לא עורער

67 סוקרטס, היסטוריה כנסייתית, V, 21 (עמ' 295-297). עד כדי כך סדק סבאטיוס את האהדה של סוקרטס עצמו לתנועה זו עד שסוקרטס הקדיש פרק עוקב ארוך (שם, 22) לפולמוס עם עקרונות הלוח העברי וסוגיית הפסח היהודי וסמליו עבור המאמין הנוצרי. פרק זה זוקק עיון נרחב ונפרד בפני עצמו, על אף שעילתו בהסכמה שגובשה בוועידה הנובאטיאנית באנגרודם. הדיון בתכניו צריך להיעשות במסגרת עיון במה שאפשר לכנות כז'אנר של ספרות 'הדרשות על הפסחא' שפרחה במיוחד בשלהי המאה הרביעית והכילה גם פרקי פולמוס עם היהודים.

68 כך למשל מספר סוקרטס כי מרקיאונוס הנובאטיאני היה מחנכם של ילדי הקיסר ואלאנס, היסטוריה כנסייתית, IV, 9 (עמ' 236-237).

69 ון נופלן, סדר הירושה האפיסקופלי, עמ' 430-435.

70 הזרעים למהלך גורף זה נזרעו כבר בימי קונסטנטינוס שהכניס את הנצרות תחת המטרייה החוקתית האימפריאלית, אך הם הגיעו לשלב חדש בחוק שנחקק בידי תאודוסיוס הראשון, קורקס תאודוסיאנוס 6.5.16. החוק נחקק בעשרה בינואר 381 (ממש בסמוך לאחר ועידת פאזוס ובסמוך לפני השינוי שחולל סבאטיוס בקהילת הנובאטיאנים בבירה). כבר בסעיף הראשון בו נשללת זכותם של ההרטיקנים למקומות התכנסות משלהם (*Nullus haereticis mysteriorum locus, nulla ad exercendam animi obstinioris dementia pateat occasio*). כמובן, הראשונים שסבלו מהשלכותיו של חוק זה היו הנאו-אריאנים ששלטו בחלקים נכבדים מקונסטנטינופוליס, אבל משנוסחה האפשרות הזאת, הפכו גם אחרים לפגיעים. על כל העניין ראו M. V. Escribano Paño, 'The Social Exclusion of Heretics או *Codex Theodosianus XVI*', J. -J. Aubert and Ph. Blanchard (eds.), *Droit, religion*

מיד, ברם גורל אחיהם בקהילות רומא ואלכסנדריה בראשית המאה החמישית לא שפר עליהם בהינתן האות להתפרצות קנאית.⁷¹

בסופו של דבר תוכניתו של סבאטיאנוס כשלה בשל מה שנראה לכאורה כ"התערבות שמימית" מזה, וכעמידתה האיתנה של ההנהגה הנובאטיאנית המקומית מזה. הוא הוגלה מן העיר, כיאה למה שנהגו בהרטיקנים אחרים. המפנה החשוב, שלוֹה באות שמימי, אירע בימי יורשו, הבישוף סיסנינוס, ששימש כבישוף הנובאטיאני של קונסטנטינופוליס (395–407). באחד מליילי ההתכנסות לחג הפסח בקהילתו של סבאטיוס נפל על המתכנסים פחד בשל 'רחשים/רעמים דמוניים' (*thorubos tis daimonios*), ונולדה שמועה שסיסנינוס ואנשיו בדרכם להיפרע מהם על התכנסותם במועד שונה מזה הנהוג. בדוחק הרב שנוצר מפני הבהלה מצאו שבעים מן המתכנסים את מותם. בשל אירוע זה עזבו רבים את קהילתו של סבאטיוס.⁷² זמן לא רב אחר כך מונה לבישוף הנובאטיאני של הבירה כריסנטוס, בנו של מרקיאנוס קודמו

. (ושם ספרות נרחבת). *et société dans le Code Théodosien*, Genève 2009, pp. 39–66

C. Humfress, *Orthodoxy and the Courts in Late Antiquity*, אצל

Oxford 2007, pp. 60; 217–242; 252–253

71 על מה שאירע בכנסיית אלכסנדריה עם התמנותו של קירילוס לבישוף העיר ב-412 כבר הערנו לעיל, הערה 29. מיד בסמוך למינויו (412) תקף קירילוס בישוף אלכסנדריה את הקהילה הנובאטיאנית, סגר את כנסיותיה וחמס את כל רכושה, ופגע בבישוף המקומי תאופמפטוס. ראו בקצרה על כך אצל סוקרטס, היסטוריה כנסייתית, VII, 7 (זה היה אך המבוא להתקפותיו על היהודים והאינטליגנציה הפגאנית בעירו. על מה שאירע ליהודים ראו במאמרי, עירישי, היסטוריוגרפים). כאן המקום להעיר כי הניסיון שניסה לאחרונה ארי בלנקי לשזור את פרשת סילוקם של הנובאטיאנים מאלכסנדריה בשנת 412, עם פרשת העימות האלים עם היהודים בעיר ב-414 והלינץ' שנעשה בהשראתם של נוצרים קנאים מקומיים במתמטיקאית והאסטרונומית הפגאנית היפטיה (*Hypatia*) ב-417/416 לפרשה מתגלגלת אחת, שבבסיסה המתח סכיב מועד הפסחא וקרבתו לחג הפסח היהודי, הוא מאולץ מאוד ואינו מחזיק מים. מלבד העובדה האפשרית שאכן מועד הפסחא הנוצרי, על פי החישובים המקומיים, אכן התקרב במידה מאוד לא ראויה למועד הפסח (ראו החישובים המוצעים במאמרו), הרי כל שאר מרכיביהן החברתיים-הפוליטיים של שלוש הפרשות אינם מתיישרים עם מה שמייחס להם המחבר (ולא אוכל להאריך בזה כאן), אך ראו דבריו A. Belenkiy, 'The Novatian "Indifferent Canon" and Pascha in Alexandria in 414: Hypatia's Murder Case Reopened', *Vigiliae Christianae* 70 (2016), pp. 373–400 (וראו לעיל הערה 29). ברומא, בסמוך לאותה עת, היה זה אינוקנטיוס שתקף לראשונה את הנובאטיאנים, ראו סוקרטס, שם, VII, 9 (עמ' 350–351). אפיוזודות אלו והקשרן טעונות עיון נפרד החורג ממאמר זה.

72 סוקרטס, היסטוריה כנסייתית, VII, 5 (עמ' 350–351). ספק בעיניי אם המתכנסים הותקפו בפועל. כפי שהעלה שטרן, לחות שנה, עמ' 418, די בשמועה כדי ליצור פניקה.

של סיסניוס (412–419),⁷³ שבשל צניעותו התרחק ממשרה בכנסייה, ורק לאחר שכנוע נמשח לכהונתו. כך הוכשל ניסיונו של סבאטיוס, שביקש לנצל את ההמתנה הממושכת למינוי ולהיבחר כבישוף.⁷⁴ סבאטיוס לא יסף עוד לנסות להשיג את המשרה ואף הוגלה מן העיר לאי רודוס, ומת בגלותו.⁷⁵ לא זו בלבד שעלה בידי הקהילה הנובאטיאנית של קונסטנטינופוליס לשוב לתומתה ולהמשיך לפעול בהצלחה עד אמצע המאה החמישית, אלא שבסמוך לסילוקו של סבאטיוס מן העיר נחקק חוק מפורש נגד סיעתו, המעניש את חבריה (Protopaschites) בהגליה.⁷⁶ אף אם מבחינה היסטורית אי אפשר לראות בסבאטיוס את מייסדה בפועל של התנועה הפרוטו-פסחיטית, שהרי קדמו לו אחרים בפריגיה ובפפלאגוניה ובמקומות נוספים, העובדה היא שהיה זה הוא שסדק את החומה הנובאטיאנית השמרנית בכירה בהחדירו מנהג

73 שהחל את דרכו בימי הקיסר תאודוסיוס הראשון, בצבא ואחר כך במנהל הרומי הבכיר, ובין השאר שימש כנציב באיטליה.

74 סוקרטס, היסטוריה כנסייתית, VII, 12 (עמ' 356–357). על כריסנטוס ופרשת חייו, ראו בערכו A. H. M. Jones, J. R. Martindale, and J. Morris, *The Prosopography of the Later Roman Empire*, Cambridge 1971, p. 203. מעיון ברשימת שלשלת ההנהגה הנובאטיאנית המקומית נראה עור כי זו יצרה מה שנראה כמעין שושלת פנימית שהושתתה על אליטה מקומית חזקה של הן של משכילים (סיסניוס) הן של משרתי ציבור בכירים (כריסנטוס), מציאות שספק אם התקיימה קודם לימי אגליוס. על מאפייני ההנהגה הנובאטיאנית בשלהי המאה הרביעית בכירה המזרחית, ראו ון נופלן, סדר הירושה האפיסקופלי.

75 סוקרטס, היסטוריה כנסייתית, VII, 25 (עמ' 373). אפשר כי סבאטיוס הותיר את רושמו גם ברודוס. בכתובת הקדשה לכנסייה שנתגלתה בכפר טריאנטה ומתוארכת למאה החמישית נזכר שמו של סבאטיוס הפרסביטר והנזיר כמי שבנה את הכנסייה. האם זה סבאטיוס הגולה מקונסטנטינופוליס? למרות האטרקטיביות של הצעה זו ספק אם יתברר הדבר אי פעם. על המנהג להגלות הרטיקנים לאיים במזרח הים האגאי ועל כתובת זו וגבולות המידע הארכאולוגי בתחום מיפוי ההרזיות וההרטיקנים, ראו כעת G. Deligiannakis, 'Heresy and Late Antique Epigraphy in an Island Landscape: Exploring the Limits of the Evidence', *The Epigraphic Cultures of Late Antiquity*, 2017, pp. 515–533 at pp. 522–524

76 קורקס תאודוסיאנוס 6.6.16 במרץ 413. נדמה כי בחירת העיתוי הזה בשנה הקלנדרית היה מכוון. למן שלהי המאה הרביעית, כפי שאנו מוצאים אצל אבות כנסייה כאמברוזיוס ממילאנו ותאופילוס מאלכסנדריה, נקבע תאריך זה בשנה כמועד האביב (vernal equinox), שהוא המועד המוקדם ביותר שאפשר לחגוג בו את חג הפסחא הנוצרי. הכרזה על החוק הזה בעצם אותו יום נועדה להעביר מסר תקיף בדבר אי תקפותה המוחלטת של התלות במועד הפסח העברי שנחוג לפני אותה נקודת זמן או לאחריה. על תהליך קביעתו של מועד האביב בלוח הנוצרי, ראו דיונו הממצה של מוסהאמר, פסחא, עמ' 69–70; 153–157.

זר לתוכה, ועל כן הוא ראוי למקום מיוחד.⁷⁷ אוסיף כי בשלל התיאורים שליווה את המאבקים הפנימיים הללו נודעה חשיבות ניכרת לפערי סיקור בין פריפריה למרכז,⁷⁸ ובייחוד כשהדברים סוקרו ונדונו בעיניהם של היסטוריונים כסוקרטס וסוזומנוס שפעלו במרכז וניזונו ממקורות מקומיים.⁷⁹

על אף הגלייתו ומותו בגלותו שב סבאטיוס לעירו לאחר מותו כמעין מנצח. אוהדיו, שלבטח נתמעטו אך לא נפוצו לכל עבר, הביאו את גופתו ממקום גלותו, ובנו לזכרו אחוזת קבר שהפכה לאתר צלייני. היה צורך בהתערבותו של אטיקוס, הבישוף האורתודוקסי האהוב של קונסטנטינופוליס ושותפם הנאמן של הנובאטיאנים, כדי לסלק אתר זיכרון זה מהעיר ולהעתיק את קברו של ההרטיקן לאתר אחר.⁸⁰ הכנסת הנובאטיאנים מחדש לחיקה של הכנסייה הרשמית הניקאנית בבירה המזרחית של האימפריה לאחר טיהורה מנוכחותו של סבאטיוס (ואולי גם סילוקם של מאמיניו), הפכה לסיפור הצלחה רבתי בשנים הבאות. עם זאת, יותר מכל סיפור הצלחה מקומי זה היה פרקו של פאולוס בהנהגת הנובאטיאנים. פאולוס שהיה יורשו של כריסנטוס 'בעברו מורה ללטינית' (*Romaikon didaskalos hen*) שהפך לנזיר, פרוש ואסקטיקן מופלג שסייע לעניים ולשאר נדכאי החברה.⁸¹ תחת קולמוסו של סוקרטס הפך פאולוס לדמות בעלת מופתים, עת חשף בפומבי באמצעים פלאיים יהודי שהתחזה למאמין שבא לטבול לנצרות (רמז בוטה לטעות שבמינויו של סבאטיוס לפרסביטר), ובתפילותיו הציל את בניין הכנסייה הנובאטיאנית ואת תכולתו מאש שכילתה את כל סביבותיו (433).⁸²

- 77 על היחס האימפריאלי בחקיקה של שנות העשרים של המאה החמישית כלפי הנובאטיאנים והסבאטיאנים ראו מה שהערנו לעיל, הערה 27.
- 78 אפשר לומר שמה שאירע בפאזוס נשאר שם. על כל פנים לפחות בתקופה הראשונה.
- 79 בכך כמדומה סרו מקצת מתמיהותיו של שטרן, לוחות שנה, עמ' 418-419 על ועידת אנגרום ועל חלקו של סבאטיוס.
- 80 שם.
- 81 סוקרטס, היסטוריה כנסייתית, VII, 17 (עמ' 361). פאולוס שימש בעיקר תחת שרביטו של אטיקוס ומאוחר יותר של פרוקלוס, כשבתווך שלטה בקונסטנטינופוליס דמות שנויה במחלוקת, נסטוריוס (428-431). היותו מורה ללטינית בעברו מחזקת את האבחנה כי ההנהגה הנובאטיאנית החל משלהי המאה הרביעית נשענה על האליטה המשכילה והמשרתת בבירה ובכך שימשה מעין יסוד מאחד לחברה העירונית דאז.
- 82 סוקרטס, שם וכן עוד, שם, שם, 39 (בהתאמה; עמ' 388-389).

1. הקהילה הנובאטיאנית בין מקדוניוס לסבאטיוס מנקודת מבטם של ההיסטוריוגרפים הנוצרים

מסע זה בתולדותיה של הקהילה הנובאטיאנית, בעיקר זו שפעלה בקונסטנטינופוליס במאה הרביעית ובחלק מן המאה החמישית, מביא אותנו לשאלה מרכזית המלווה את העיון כולו. השאלה נוגעת לדרך השתקפותה של ההיסטוריה של הקהילה בחיבורו של סוקרטס סכולסטיקוס, שהוא המקור העיקרי לידיעותינו על הקהילה הזאת. מה באמת ניצב ביסוד הנרטיב הסוקרטי? לא בכדי טרח סוקרטס לציין שתיאורי המאורעות מבוססים על עדותו של עד ראייה, הפרסביטר הזקן אוקסנון (שכבר שימש כמקור שלו בפרשה אחרת), למה שאירע בכירה, ושל איכר אנונימי מפפלגוניה על ניסיון הטבח שאירע שם.⁸³ מעבר לניסיונו הברור של סוקרטס לקבע בתודעת קוראיו את אמינות המאורעות כפי שאירעו כ-90 שנה קודם כתיבת החיבור, ניצבת השאלה מה ראה להכביר או להעצים את חלקם של הנובאטיאנים ולהציבם כקורבנות המרכזיים של הרדיפות?

לשאלה זו חשיבות רבה בהקשר למקומם החשוב של הנובאטיאנים בהיסטוריה של סוקרטס ולזיקותיו ולנאמנותיו של סוקרטס כהיסטוריון. סוגיה זו, שנדונה חליפות מאז ימי הפילולוג הקלאסי וחוקר ההיסטוריוגרפיה הנוצרית, הנריקוס ולסיוס הצרפתי,⁸⁴ עדיין לא הוכרעה, על אף שמתמנת נטייה להגדיר את ההיסטוריון הקונסטנטינופוליטני כמי שהשתייך לקהילה הנובאטיאנית או למצער כמי שאהד אותה ולכן עקב מקרוב אחר קורותיה.⁸⁵ אהדה עמוקה זו מודגשת ביותר בתיאורו

83 סוקרטס, שם, II, 38 (עמ' 163-168). וראו מה שהעלינו בעניינו לעיל, הערה 37; ועוד על מקורותיו הנובאטיאנים של סוקרטס לעיל, הערה 25.

84 Henricus Valesius (שפרסם את חיבורו על סוקרטס וסוזומנוס בשנת 1668).

85 נציין אך כמה ציוני דרך מן תקופה האחרונה: T. Urbainczyk, *Socrates of Constantinople: Historian of Church and State*, Ann Arbor 1997, pp. 26-28 לשיוכו של סוקרטס לקהילה זו. מנגד, סבור M. Wallraff, *Der Kirchengeschichtler Sokrates: Untersuchungen zu Geschichtsdarstellung Methode und Person*, Göttingen 1997, pp. 235-257 [= Forschungen zur Kirchen- und Dogmengeschichte, 68] כי סוקרטס היה לכל הפחות אוהד, אך אפשר שהיה גם חבר בקהילה, ושמה הייתה הטיה מסוימת בעדותו, שכן הוא ראה מקצת מן האירועים שהתרחשו בכירה דרך עיניה של קהילה זו דווקא (להיבט זה אשוב בהמשך). בדעה קרובה לזו של וולראף ואף מוקצנת יותר, הרואה בסוקרטס מישהו שאפשר להגדירו בין אוהד הנובאטיאנים לנובאטיאני בעצמו, מחזיק ון נופלן, P. Van Nuffelen, *Un heritage de paix et de piété: Étude sur les histoires ecclésiastiques de Socrate et de Sozomène*, Leuven 2004, pp. 42-46. לאחרונה שבה לעסוק בסוגיה זו הירשמן, הכנסיות הטהורות, עמ' 63-68. בעקבות דיון מחודש במקור מרכזי זה נוטה הירשמן לאמץ את מסקנתו של וולראף.

המחמיא מאוד את הנובאטיאנים בפריגיה ובפפלגוניה גם בימיו, כנוהים אחר אידאל הצניעות והריחוק החברתי המוחלט ממרחב הפנאי והשעשועים הציבורי הרומי, שלא כשאר אחיהם הנוצרים, ובדומה לאורחותיהם של בני הקהילות במערב, שנהו אחר נובאטיאנוס (המייסד) וצייתו לו.⁸⁶ בדברים אלו, כך אני סבור, מקופלים לא רק העובדה הגולמית בדבר הדמיון במידת הטהרנות ובריחוק המוקפד שנהג בשני המרכזים הללו, אלא גם רמיזה עבה עבור קוראיו, להוראותיו המפורשות והמדוקדקות של נובאטיאנוס בשניים מחיבוריו המרכזיים מאמצע המאה השלישית על הנהגות הצניעות הראויות (*De bono pudicitiae*) ועל ריחוק מן הקרקסים והתיאטראות (*De spectaculis*), שבהם ראה מוקדים של עבודת אלילים, מקומות שאינם יאים לנוצרים מאמינים (*Christianus fidelis*).

בהקשר הנרטיבי של הצגת הדברים בידי סוקרטס עלינו לשאול האם תיאר סוקרטס אפיזודה שהתרחשה בעבר, כאמור כ־90 שנה לאחר המאורעות בבירה ובמזרחה של אסיה הקטנה, או שמא ביקש לעצב את דעת קוראיו בשאלות שנגעו לזמנו ולמקומו? ותחילה, מה למשל, ביקש סוקרטס לקבע בתודעה של קוראיו באמצעות האפיזודה הקשה מימי מקדוניוס?

יש לומר כי מהלכיו הדרקוניים של מקדוניוס, כשהם לעצמם ולפחות בהקשר המרטירי והפרקטי, אם אירעו כדרך שנמסרו על ידי סוקרטס (ששב ומדגיש כי ניוון מעדויות על פה), היו מעין החזרה תודעתית של הנובאטיאנים לשלב העוברי של התגבשותם כקהילת מיעוט טהרנית, ושימשו בחינה מחודשת ומאתגרת לעמידתם האיתנה בעת הרדיפות בימי הקיסר הרומי דקיוס, מאה שנה קודם. בהקשר לכך יש לציין כי בסיכום תיאורו של סוקרטס את פרשת רדיפותיו של מקדוניוס הוא יוצא בהצהרה כי השותפות בין הנובאטיאנים לאורתודוקסים בקונסטנטינופוליס ובכלל הייתה רבה, וכי האחרונים פקדו את כנסיותיהם של הראשונים והשתתפו בתפילותיהם. אך כפסע היה בין איחודם המלא, שנמנע משום כללי הריחוק והטהרנות שהושתו על הנובאטיאנים באמצעות מנהגי אבותיהם.⁸⁷ מה שנראה לכאורה כאידיליה ששררה בין הקבוצות מתגלה עד מהרה בעדותם של סוקרטס וסוזומנוס כהתהוותה של ברית הגנה או ברית של נוחות ביניהם שנולדה ממצוקה, עת קבוצת הרוב האורתודוקסי בקונסטנטינופוליס מצאה עצמה נסמכת על קבוצת המיעוט הנובאטיאני. בתקופה שבין שלהי ימי שלטונו של קונסטנטינוס לשנותיו הראשונות של הקיסר ואלאנס (הפרו־אריאני) לא היו לבני הסיעה האורתודוקסית מקומות כינוס, שהרי אלו

86 סוקרטס, היסטוריה כנסייתית, IV, 28 (עמ' 263-265). סוקרטס משתמש בנגזרת של הפועל *peitharcho* שמשמעה ציות, ובכך כמדומני רמז לעיקרי תורתו של נובאטיאנוס.

87 סוקרטס, שם, II, 38 (לעיל הערה 83).

הוחרמו על ידי בני הסיעה האריאנית, ועל כן באו האורתודוקסים בצל קורתם של הנובאטיאנים שמקום כינוסם הושב על כנו בידי הקיסר יוליאנוס.⁸⁸ מה שקצת מעיב על הבלעדיות של התיאור הוא העובדה שסוזומנוס תיאר את הרדיפות כמכוונות כלפי כל אלו שעמדו מעבר למתרגם האריאני, וסיפור ה'כמעט איחוד' רק מחזק ראייה זו. אשר על כן, הרדיפות האלו, אם לא יחדו נגד הנובאטיאנים, דימו בכל זאת חזרה תודעתית לפרק היסטורי קרוב יותר, של 'הרדיפות הגדולות' שכוונו כלפי כלל הנוצרים.

קודם שאנו מנסים להעריך את מקומה של הדרמה הזאת בתיעוד או בייצוג ההיסטוריוגרפי של סופרי המאה החמישית, מבצבצת מבין השיטין של הסיפור המשותף של ההיסטוריונים הקרויים 'הסינופטיים' מן המאה החמישית, ובעיקר זה של סוקרטס, מגמה אחרת, החורגת מעצם תיאור המאורעות. פניה של מגמה זו אל התמונה הגדולה המשתקפת מן השלב המאוחר ביותר שלה, והחוליות הקדומות – במקרה שלפנינו המאבקים במאה הרביעית – הן אבני יסוד שלה. בה בשעה משועבדים התיאורים המוקדמים בדרכים שונות של עיצוב ספרותי ורטוריקה לתסריט המאוחר. היבט זה מתאים לו לדעתי הצירוף הבא: 'הפרספקטיבה של הרטרופקטיבה'. יש לזכור כל העת כי שניים אלו, סוקרטס וסוזומנוס – המאוחר מביניהם והתלוי לא במעט בקודמו – היו היסטוריוגרפים שפעלו בבירה קונסטנטינופוליס בזיקה רבה לשלטון האימפריאלי, וראייתם היא מאד לוקל פטריוטית ולפיכך גם מוטת בחלקה. יש לומר כי סוקרטס סכולסטיקוס – אף יותר ממקביליו הסינופטיים (סוזומנוס ותאודורטוס מקירוס) – ביקש לשרטט, אם לא לשעבד, תמונות מן העבר הרחוק או הקרוב יותר כרכיבים בתמונת ההווה הפוליטי האימפריאלי-הכנסייתי שאותה ביקש לעצב.⁸⁹ הטיבה לתאר פרספקטיבה זו ממש לאחרונה רבקה פלקסנטוס במחקר חדש.⁹⁰ אציע כמה משפטי מפתח מתוכו:

At issue is how to understand the narratives about religious change inherited from late antique historians, particularly those writing during the mid-fifth century – in other words, at the end of the process. These

88 סוקרטס, שם, IV, 9 (עמ' 236-237); והשוו סוזומנוס, היסטוריה כנסייתית, VI, 9. קביעתה של הירשמן, הכנסיות הטהורות, עמ' 106, כי באותן שנים הייתה כנסיית קונסטנטינופוליס למעשה נובאטיאנית היא אילוסטרטיבית. המהלך הרסטורטיבי של יוליאנוס מעמיד את כל הפרשה באור אחר, ואולי מדגיש יותר את כוונותיו הפוליטיות הנסתרות של הקיסר.

89 עובדה זו כמדומה מוסכמת היא. דוגמה המדגימה את ראייתו של סוקרטס את הפער המנהיגותי בכנסייה בין קונסטנטינופוליס לאלכסנדריה ראו במאמרי, עיר-שי, היסטוריוגרפים.

90 פלקסנטוס, קונסטנטינופוליס, עמ' 87.

authors had their own interests in inherited social constructions and positioned themselves on what they saw as the 'right side' of history. Their use of doctrinal labels was the result of and was integral to the processes that erected boundaries between groups and produced particular notions of who belonged and who did not.

מגמת כתיבתם ההיסטוריוגרפית של סוקרטס וסוזומנוס (בהבדלי דגשים ולעיתים גם מגמות) הייתה לעצב, שלא לומר לצרוב, בתודעת קוראיהם מן המחצית השנייה של המאה החמישית – עדיין תחת ממשלו המיטיב של תאודוסיוס השני (אך גם בצל המתחים שהתהוו סביב וועידת כלקדון 451) – את תודעת עיר הכרייה המזרחית של האימפריה כמעוז האורתודוקסיה, בין אם בקרב הכנסייה ובין אם בעיני השלטון, וכמגמה שאליה חתרו גופים אלו כמעט מאז ומתמיד. בשל כך עוצבו פרשיות בולטות מן העבר, שהיו קשורות למתח בין האורתודוקסיה למינות המתפתחת של האריאניזם על גווניו השונים, כתהליך מתמשך של 'זיקוק' המרחב – האימפריאלי בכלל והעירוני (קונסטנטינופוליס) בפרט – מסיגיו, בדרך למטרה הסופית. פלקסנטוס בוחרת להדגים את המהלך הנרטיבי הזה באמצעות שרטוט מפורט ומדוקדק של אירוע די מתבקש, האירועים הקשים מאמצע המאה הרביעית בין הבישופים המתחרים פאולוס ומקדוניוס, שבהם האלימות, הרטוריקה והמרחב העירוני משרתים חליפות את המגמה הפוליטית האקסליאסטית של סוקרטס וסוזומנוס. בפרשה זו היו המחציות בין המחנות ברורות כל העת, ונותר אך לחשוף את פרקי המשנה של המאבק בן שני העשורים על תפוכותיו, כולל מעורבות השלטון האימפריאלי באותה עת. לעומת זה, סיפורה של התנועה הנובאטיאנית במרחבים האימפריאליים השונים, ובעיקר בקונסטנטינופוליס, כקבוצה סכיזמתית בשוליו של המחנה האורתודוקסי, על כל משמעויותיו של התהליך האיטי של גיבוש המתרסים בין אורתודוקסיה להרזיה במהלך התקופה המסוקרת הוא, כפי שהראינו, סיפר נפתל הרבה יותר.⁹¹ בעיוננו כאן מסתמנים ההבדלים בין סוזומנוס לסוקרטס. בעוד הראשון (המאוחר מבין השניים) בחר להשתמש בסיפורם של הנובאטיאנים במידה, הרי סוקרטס בחר להעצים את סיפורם והפך אותו לאבן בוחן לעמידתה של קבוצת הרוב האורתודוקסית וליכולתה להכיל שונים ממנה, ולנאמנותה של קבוצת המיעוט הנובאטיאנית.⁹² סיפור לידתה

91 פלקסנטוס, קונסטנטינופוליס, עמ' 74-108, עוסקת בהרחבה בפרשת פאולוס ומקדוניוס ומעט מאוד בסיפורם של הנובאטיאנים.

92 אם אני צודק בהערכתו זו הרי אולי יש מקום לשוב ולבחון מחדש את מעורבותו ואהדתו של סוקרטס לנובאטיאנים, ולנסות ולראות אותה גם דרך הפריזמה של הכתיבה ההיסטוריוגרפית שלו. סיפורם שירת יפה את תפיסתו הכוללת על עיצובה של קונסטנטינופוליס כמעוז

של התנועה הזאת במאה השלישית הפך אצל ההיסטוריונים הללו לרקע לדרמה המתגלגלת, שבה השתתפה בין ימי מקדוניוס האריאני, שרדף את הנובאטיאנים, לימי אטיקוס האורתודוקסי, שהכילם. שתי תמונות סיום מדגימות את מה שתיארנו כמגמה הסוקרטית (ופחות מכך הסוזומנית) בהצגת ההיסטוריה של האורתודוקסיה ושלוחותיה הקרובות. האחת, השבת שרידיו של פאולוס בישוף קונסטנטינופוליס ממקום קבורתה בגלותו בארמניה (כעת במזרח טורקיה). שימור השרידים במרחק שימש במשך שנים רבות את הסיעה ההרטית של המקדונים, ועתה שב הקיסר תאודוסיוס הראשון והעתיקים לבירה ברוב כבוד והדר ונתנם בכנסייה שנקראה מעתה על שמו של פאולוס.

התמונה האחרת, שאותה תיארו בקצרה לעיל, סילוקם מהמרחב העירוני של שרידיו של סבאטיוס (שאולי היה מנהיגם של אלו שכוננו בחוק הרומי משנת 413 'פרוטופסחיטיס', אך לבטח היה מנהיגם של הסבאטיאנים הנזכרים בחקיקה האימפריאלית המאוחרת יותר מן השנים 423 ו-428) בידי אטיקוס בישופה האורתודוקסי של הבירה והפסקת הפולחן הצלייני של אוהדיו במקום. שני המעשים הללו היו בכחינת אפיזודות מהופכות של *damnatio memoriae* בתהליך טיהורו של המרחב הציבורי ועיצובו של הזיכרון הקולקטיבי המקומי.⁹³ העובדה ש'כנסיית התחייה' הנובאטיאנית שהושבה לעיר מגלותה מעבר למיצר, לאחר שהוגלתה לשם בימי מקדוניוס, נמצאה בסמיכות מקום קרובה מאוד לכנסייה שנקראה על שמו של פאולוס, רק העצימה את משמעותה של תמונת המהפך המקומי.⁹⁴

כפי שנוכחנו לעיל, בנרטיב שעיצב את גדר ההפרדה בין הדרך הנכונה לבין ההרזיה נועד מקום מרכזי לסוגיה שקרעה במשך דורות את הכנסייה (והאימפריה) מבפנים, וגרמה זעזועים של ממש לאחדותה ולאחידותה, סוגיית מועד הפסחא. שאלת חגיגת הפסחא עם היהודים או פסחא במנותק מן היהודים הפכה אבן בוחן

האורתודוקסיה – הדרך הנכונה – ולכן אפשר שהעצמתם של הנובאטיאנים בהקשר זה הייתה אינסטרומנטלית בלבד.

93 יפה קישרה פלקסנטוס (קונסטנטינופוליס, עמ' 104–107) אירועים אלו בדיונה בפוליטיקת הזיכרון המקומית. ברם, השניות שעמדנו עליה לעיל בין סוזומנוס וסוקרטס באה כאן באפיזודה סביב פאולוס לידי ביטוי מעניין. בעוד סוקרטס (היסטוריה כנסייתית, V, 9 – עמ' 281–282) מתאר את העברת שרידיו של פאולוס כמעשה של תיקון היסטורי בידי תאודוסיוס הראשון, סוזומנוס (היסטוריה כנסייתית, VII, 10) מתארם בדקדקנות לא רק כשינוי ראוי בנוף המקומי אלא כמהלך 'במעלה הגבעה' לתיקון הזיכרון המקומי, שכן מעיד הוא כי ההמונים ובעיקר הנשים חשבו ששרידיו של פאולוס השליח קבורים שם.

94 ראו אצל דרקוליס, קונסטנטינופוליס, עמ' 162–163.

ליחסים הפנימיים בכנסייה, ובה בשעה נגעה בנימים החשופות ביותר סביב חג זה במאבקה של הכנסייה ביהודים ועם היהדות.

מקורות

- Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten Jahrhunderte* = GCS
 E. Schwartz, Th. Mommsen, *Eusebius: Werke* Bd. 2 Tl. = אוסביוס, היסטוריה כנסייתית 1–2 [GCS], Leipzig 1903–1909
- A. Cameron and S. G. Hall (Introduction, Translation and Notes), *Eusebius: Life of Constantine*, Oxford 1999
- K. Holl and J. Dummer (eds.), *Epiphanius: Panarion (Adversus, = אפיפניוס, פנאריון Haereses) III* [GCS], Berlin 1980
- G. F. Diercks (ed.), *Novatiani Opera, (Corpus Christianorum, Seria = נובאטיאנוס, כתבים Latina 4)*, Turnhout 1972
- J. Bidez, G. C. Hansen (eds.), *Sozomenos: Kirchengeschichte = סוזומנוס, היסטוריה כנסייתית* [GCS], NF 4, Berlin 1995
- G. Hansen, *Sokrates: Historia Ecclesiastica* [GCS], = סוקרטס, היסטוריה כנסייתית Berlin 1995
- Socrate de Constantinople, P. Périchon et P. Maraval (traduction), = סוקרטס מקונסטנטינופול *Histoire Ecclésiastique, Livre 1* [SC 477], Paris 2004
- Philostorgios, *Kirchengeschichte, Bd. 2: Kommentar, = פילוסטורגיוס, היסטוריה כנסייתית*
- B. Bleckmann and M. Stein (Editiert, übersetzt und kommentiert), Paderborn 2015, pp. 452–453 [= KFHist, E7]
- T. Mommsen et al. (eds.), *Codex Theodosianus*, Berlin 1905 = קודקס תאודוסיאנוס
- G. F. Diercks (ed.), Cyprianus, *Epistulae, Corpus Christianorum = קיפריאנוס, בישופ קרתגו Series Latina (=CCSL), 3.1*, Turnhout 1994–1996

רשימת הקיצורים

- T. E. Gregory, 'Novatianism: A Rigorist Sect in the Christian Roman Empire', *Byzantine Studies* 2 (1975), pp. 1–18
- D. P. Drakoulis, 'The Functional Organization of Early Byzantine Constantinople according to the *Notitia Urbis Constantinopolitanae*', Th. Korres et al. (eds.), *Anoixtosune (Openness): Studies in Honour of Vasiliki Papoulia*, Thessaloniki 2012, pp. 153–182
- R. E. Heine, 'Articulating Identity', F. Young et al. (eds.), *The Cambridge History of Early Christian Literature*, Cambridge 2004, pp. 214–218

- V. Hirschmann, *Die Kirche der Reinen Kirchen- und sozialhistorische Studie zu den Novatianern im 3. bis 5. Jahrhundert*, [= Studien und Texte zu Antike und Christentum 96], Tübingen 2015
- R. P. C. Hanson, *The Search for the Christian Doctrine of God*, Edinburgh 1988
- P. Van Nuffelen, 'Episcopal Succession in Constantinople = הירושה האפיסקופלי (381–450 C.E.): The Local Dynamics Power', *Journal of Early Christian Studies* 18.3 (2010), pp. 425–451
- A. A. Mosshammer, *The Easter Computus and the Origins of the Christian Era*, Oxford 2008
- A. A. Mosshammer, *The Prologue on Easter of Theophilus of Alexandria and [Cyril]*, Oxford 2017
- O. Irshai, 'Christian Historiographers' Reflections on Jewish-Christian Violence in Fifth Century Alexandria', N. B. Dohrman and A. Yoshiko Reed (eds.) *Poetics of Power: Jews, Christians, and the Roman Empire*, Philadelphia 2013, pp. 137–153 (text), 306–315 (notes)
- R. S. Falcasantos, *Constantinople: Ritual, Violence, and Memory in the Making of a Christian Imperial Capital*, Oakland 2020
- J. Quasten, *Patrology II: The Ante-Nicene Literature after Irenaeus*, = קווסטן, פטרולוגיה Utrecht-Antwerp 1975
- S. Stern, *Calendars in Antiquity: Emperors, States, and Societies*, = שטרן, לוחות שנה Oxford 2012